

Research Paper

The Evolution of the Muslim Brotherhood's Political Thought (Case Study: From the Brotherhood to Hamas)

Ali Asghar Mohammadi Seijani¹, Sina Foruzesh^{2*}, Amir Teymur Rafiei³

1. PhD student in History, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Associate Professor, Department of History, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Assistant Professor, Department of History, Mahallat Branch, Islamic Azad University, Mahallat, Iran

ARTICLE INFO

PP: 637-664

Use your device to scan and read
the article online

Keywords: *Political thought, Muslim Brotherhood, Hamas, Hassan al-Banna, Arab and Muslim countries*

Abstract

The present study was conducted to examine the changes in the Muslim Brotherhood's thought, with an emphasis on how the Hamas movement was formed, using a historical-comparative research method. After collecting materials through library and documentary methods, the data was described and analyzed. The results of the data analysis show that a kind of transition has occurred from the Muslim Brotherhood to the Hamas movement, which in fact, the intellectual foundations of the Brotherhood have undergone changes due to generational, regional and international changes, and ultimately led to the formation of Hamas. How this change and transformation occurred in the stages that this study has addressed.

Citation: Mohammadi Seijani, A. A., Foruzesh, S. and Rafiei, A. T. (2024). **The Evolution of the Muslim Brotherhood's Political Thought (Case Study: From the Brotherhood to Hamas)**. *Geography (Regional Planning)*, 13(50), 637-664

DOI: [10.22034/jgeoq.2022.316430.3430](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2022.316430.3430)

* **Corresponding Author:** Sina Foruzesh **Email:** S.foroozesh@iau.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

The talk of Palestine, since the early years of World War I, has been organically linked to the political thought of various schools of thought in the Middle East. For this reason, when talking about the political thought of each of the intellectual currents, it is inevitable to examine their stance on Palestine. In the case of the Muslim Brotherhood, the issue goes even further; because the Brotherhood was basically born and grew up in a situation where the Palestinian issue had cast a shadow over the political atmosphere of the region. During this period, Egyptian society was faced with three main problems: first) internal tyranny related to colonialism, second) British colonialism and its direct presence in Egypt and Palestine, and third) the British and Western program to Judaize Palestine.

Methodology

The research method depends on the research objectives and questions, the scope of the research, the nature of the research subject and its implementation possibilities. The present research is historical-comparative in nature and descriptive-analytical in terms of its compilation and writing method. The information in this research has been collected in a library manner and by referring to documents, books, articles and scientific Internet databases. The analysis of the

information has also been carried out with a qualitative approach based on reason, logic and reasoning. In addition, the researcher has also used the content analysis approach in order to answer the research questions and achieve the set goals, in which the content interpretation of the relevant qualitative data has been addressed.

Results and Conclusion

In examining the evolution of the Muslim Brotherhood's political thought, it was observed that the issue of Palestine has always been the most important issue for the majority of the Brotherhood's supporters and its various branches. Different branches of the Brotherhood, in the course of their intellectual developments and in different branches, present different perspectives on political concepts; such as democracy, the implementation of Islamic laws, the relationship with the government, the relationship with other political movements, etc. But all the Brotherhood have a consistent view on the issue of Palestine; which is very close to each other. In fact, the only political category common among the different branches of the Brotherhood is the issue of Palestine. They consider themselves obligated to support the Palestinian Brotherhood in any situation. This means that if the Brotherhood in Palestine adopts any cultural, social, and resistance policy, everyone supports it. If the Brotherhood in Palestine turns to resistance, each branch supports it to the extent of its ability. The least amount of support is the collection of donations and political support.

References

- Cohen, A. (1988). *Al-ahzab al-siyasiyya fi al-daffa al-gharbiyya fi zill al-nizam al-urduni 1949-1967*. Al-Qadisiya Press.
- Yasin, A. (1992). *Al-bayariq*, 12.
- Ghosheh, I. (2008). *Al-mi'dhana al-hamra': Sira thatiyya*. Al-Zaytouna Centre for Studies and Consultations.
- Zu'aytir, A. (1980). *Al-haraka al-wataniyya al-Filastiniyya 1935-1939 (55)*. Institute for Palestine Studies.
- Barghouthi, I. (1990). *Al-aslama wa al-siyasa fi al-aradi al-Filastiniyya al-muhtalla*. Al-Zahra Centre for Studies and Research.
- Al-Banna, H. (1990). *Mudhakkirat al-da'wa wa al-da'iyah*. Al-Zahra for Arab Media.
- Al-Banna, H. (2017). *Majmu'at al-rasa'il*. [Archived version].
- Bayoumi, Z. S. (1979). *Al-Ikhwan al-Muslimun wa al-jama'at al-Islamiyya fi al-hayat al-siyasiyya al-Misriyya 1928-1948*. Wahba Library.
- Zouaoui, K. (2012). *Marja'iyat al-khitab al-siyasi*. Palestinian Institute for Democracy Studies.
- Israeli Official Narrative. (1984). (A. Khalifa, Trans.). Institute for Palestine Studies.

- Abu Amr, Z. (1989). *Al-haraka al-Islamiyya fi al-daffa al-gharbiyya wa qita' ghazza*. Al-Aswar Press.
- Abu Ghunayma, Z. (1989). *Filastin al-Islamiyya-Hiya Filastin al-muharrara. Liwa' al-Islam*, 10, 25.
- Mishal, S., & Sela, A. (2009). *'Asr Hamas*. Contemporary Israeli Studies, 200.
- Eid, S. A. (2013). *Tatawwur al-'alaqat al-dawliyya li-harakat al-muqawama al-Islamiyya-Hamas* [Master's thesis]. Al-Aqsa University.
- Shadi, S. (1980). *Safahat min al-tarikh: Hasad al-'umr*. Al-Shu'a' Press.
- Al-'Arif, A. (2013). *Nakbat Bayt al-Maqdis wa al-firdaws al-mafqud 1947-1955 (Vols. 1-3)*. Institute for Palestine Studies.
- Al-Sisi, A. (1979). *Fi qafilat al-Ikhwan al-Muslimin*. Wahba Library.
- Mahmoud, A., Mashhur, M., et al. (1994). *Al-Ikhwan al-Muslimun: Ahdath sana'at al-tarikh*. Al-Da'wa Press.
- Al-'Uways, A. M. (1992). *Misr wa al-qadiyya al-Filastiniyya*. Al-Hasan Press.
- Ruslan, O. A. (n.d.). *Al-tarbiyya al-siyasiyya 'ind al-Ikhwan al-Muslimin*. Islamic Distribution House.
- Al-Sharif, K. (1984). *Al-Ikhwan al-Muslimun fi harb Filastin*. Al-Manar Library.
- Shaqaqi, F. (1979). *Al-Khomeini: Al-hall wa al-badil*. Al-Mukhtar Al-Islami.
- Issa, M. N. (2007). *Al-musharaka al-siyasiyya li-harakat Hamas fi al-nizam al-siyasi al-Filastini ma bayn al-tamassuk al-idyuluji wa al-barughmatiyya al-siyasiyya* [Master's thesis]. Birzeit University.
- Majallat al-Nadhir. (n.d.). <https://www.ikhwan.wiki>
- Saleh, M. M. (1989). *Al-tayyar al-Islami fi Filastin wa atharuhu fi harakat al-jihad*. Al-Falah Library.
- Saleh, M. M. (2016). *Harakat al-muqawama al-Islamiyya Hamas*. Al-Zaytouna Centre.
- Saleh, M. M. (2009). *Taqrir strategi li-sanat 2008*. Al-Zaytouna Centre.
- Saleh, M. M. (2023). *Al-muqawama al-Islamiyya 'ala ard Filastin 1949-2022*. Al-Zaytouna Centre.
- Fayez, M., & Fayez, K. S. (2004). *Athar harakat al-muqawama al-Islamiyya Hamas 'ala al-tanmiyya al-siyasiyya fi Filastin (al-daffa al-gharbiyya wa qita' ghazza) 1987-2004*. An-Najah National University.
- Online Sources:
- Wayback Machine. (n.d.). <https://web.archive.org>
- Covenant of Caliph Umar ibn al-Khattab. <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2011/3/30/>
- Kashif al-Ghita'. <https://psri.ir/print.php?id=sevkcaye>
- Miftah. <http://www.miftah.org/arabic/Display.cfm?DocId=653&CategoryId=7>
- Hafez, N. (2013, December 31). <http://www.albawabhnews.com/300662>
- Abu Zayda, H. Y. (2009). <http://www.ikhwanwiki.com/index.php?title>
- Yusuf, A. (2016, June 1). <https://www.maannnews.net/Content.aspx?id=850532>
- Saleh, M. M. (2020, March 15). <https://www.alzaytouna.net/2020/03/16>
- Saleh, M. M. (2016, December 28). *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.net/opinions/2016/12/28/>
- Hamas Charter. <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2017/5/2>
- Persian Sources:
- Ahmadi Hajabadi, S. A. (2017). *Quarterly Journal of Strategic Studies of the Islamic World*, 18(2), 101-125.
- Ahmadian, H. (2011). *Political Science, Palestinian Studies Journal*, 15, 7-30.
- Heydari, M. (2023). *Siraj Munir Journal*, 13(51), 133-139.
- Alinaghypour, A. (2016). *Kharazmi Historical Journal*, 11, 108-131.
- Mousavi, S. S., Eyvazi, M. R., & Ashrafi, S. M. (2021). *Quarterly Journal of Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 3(9), 140-165.
- Walberg, E., & Wetzel, L. (2018). *Siyahat-e Gharb Journal*, 158, 118-123.

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۰، بهار ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

تطور اندیشه سیاسی اخوان المسلمین (مطالعه موردی: از اخوان تا حماس)

علی اصغر محمدی سیجانی - دانشجوی دکتری تخصصی تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سینا فروزش* - دانشیار گروه تاریخ، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

امیر تیمور رفیعی - استادیار گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>تحقیق حاضر به منظور بررسی تغییرات ایجاد شده در اندیشه اخوان المسلمین با تاکید بر چگونگی شکل گیری جنبش حماس و با روش تحقیق تاریخی - تطبیقی انجام شده که پس از گردآوری مطالب به شیوه کتابخانه ای و اسنادی، به توصیف و تحلیل داده-ها پرداخته شده است. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده ها نشان می دهد که نوعی گذار از اخوان المسلمین به جنبش حماس اتفاق افتاده که در واقع، بنیان های فکری اخوان به واسطه تغییرات نسلی، منطقه ای و بین المللی دستخوش تغییرات شده و در نهایت به شکل-گیری حماس منجر شده است. چگونگی این تغییر و دگردیسی در مراحل اتفاق افتاده که این پژوهش به آن پرداخته است.</p>	<p>شماره صفحات: ۶۶۴-۶۳۷</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه های کلیدی: اندیشه سیاسی، اخوان المسلمین، حماس، حسن البناء، کشورهای عربی و مسلمان</p>

استناد: محمدی سیجانی، علی اصغر، فروزش، سینا و رفیعی، امیر تیمور. (۱۴۰۲). تطور اندیشه سیاسی اخوان المسلمین (مطالعه موردی: از اخوان تا حماس). فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۳(۵۰)، ۶۳۷-۶۶۴

DOI:10.22034/jgeoq.2022.316430.3430

* نویسنده مسئول: سینا فروزش پست الکترونیکی: S.foroozesh@iau.ir

مقدمه

سخن از فلسطین، از نخستین سال‌های جنگ اول جهانی، با اندیشه سیاسی نحله‌های مختلف فکری در منطقه خاورمیانه ارتباط ارگانیک دارد. به همین دلیل هنگام سخن از اندیشه سیاسی هریک از جریان‌های فکری، بررسی موضع‌گیری آنها در مورد فلسطین گریزناپذیر است. در مورد اخوان المسلمین مسئله از این نیز فراتر می‌رود؛ چرا که اساساً اخوان در شرایطی متولد شد و رشد کرد که مسئله فلسطین بر فضای سیاسی منطقه سایه افکن شده بود. در این دوران جامعه مصر با سه مسئله اصلی مواجه بود: اول) استبداد داخلی مرتبط با استعمار، دوم) استعمار انگلستان و حضور مستقیم آن در مصر و فلسطین و سوم) برنامه انگلستان و غرب برای یهودی سازی فلسطین.

پیشینه تحقیق

حیدری (۱۴۰۲) در گزارشی به بررسی کتاب «تجربه حکومتی حماس» پرداخته و متذکر می‌شود که پدیدآورندگان کتاب، با پرداختن به چگونگی شکل‌گیری حماس و تحولات داخلی آن، درصدد تبیین تجربه حکومت‌داری حماس در نوار غزه در عرصه‌های حکومتی، امنیتی، اقتصادی، رسانه‌ای، قضایی، تقنینی و اجتماعی هستند. کتاب حاوی تجارب ارزشمند ورود این جنبش به عرصه حاکمیتی و سیاسی است که می‌تواند الگویی برای گروه‌ها، احزاب و جریان‌های مقاومت و مخالف نظام سلطه باشد. موسوی، عیوضی و اشرفی (۱۴۰۰) در پژوهش «بررسی مقایسه‌ای گروه‌های مقاومت حشدالشعبی عراق و حماس» ابتدا به زمینه‌های ظهور جنبش حماس که امتداد جنبش اخوان المسلمین است اشاره کرده و سپس فعالیت‌های حماس را به دو دسته اقدامات در داخل سرزمین فلسطین و اقدامات در خارج از فلسطین تقسیم می‌نمایند. اهداف و رسالت جنبش مقاومت حماس فلسطین و چگونگی ورود به صحنه سیاسی فلسطین، راهبرد حماس در مسائل منطقه، مهمترین رویکردهای آن و همچنین وجوه اشتراک و افتراق گروه‌های مقاومت حشدالشعبی عراق و حماس فلسطین از دیگر مطالبی است که در این پژوهش به آنها پرداخته شده است.

احمدی حاجی آبادی (۱۳۹۶) پژوهش «حماس در فشار تغییر: بیانیه، استراتژی یا تاکتیک» را به منظور بررسی سندی که در واقع مانیفست جنبش حماس محسوب می‌شود را انجام داده است. به باور وی، در سال‌های اخیر حماس در خط مقدم مبارزه با رژیم صهیونیستی قرار داشته و دارد و هر گونه اقدامی از سوی این جنبش می‌تواند بر معادلات درونی و بیرونی مرزهای فلسطین تاثیر بگذارد و کنشگران فعال در منطقه را به واکنش وادارد. این پژوهش در نظر دارد به زوایای مختلف این سند پرداخته و علل و عوامل انتشار آن و پیامدهای آن را مورد تحلیل قرار دهد.

علینقی پور (۱۳۹۵) پژوهش «بررسی نقش جنبش حماس در تحولات سیاسی فلسطین اشغالی» را با هدف تحلیل فعالیت‌های حماس از ابتدا تا زمان حاضر انجام داده و بر این مطلب تاکید می‌کند که جنبش حماس با مشارکت در انتفاضه و مخالفت با قرارداد ۱۹۹۳ م. اسلو توانست نقش موثری در فضای سیاسی فلسطین ایفا نماید. این

پژوهش همچنین به بررسی ابعاد گوناگون پیدایش جنبش حماس، ساختار درونی این جنبش و تأثیرگذاری آن بر تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی پرداخته است.

احمدیان (۱۳۹۰) در پژوهش «اخوان المسلمین مصر و حماس به سوی حداقل گرای؟» به تبیین رابطه جهت‌گیری‌های سیاسی و جهادی نوین حماس با رویکردهای سیاسی و بین‌المللی نوین اخوان المسلمین مصر پرداخته و توضیح می‌دهد که جهان‌بینی، سیاست و جایگاه مسئله فلسطین در اندیشه اخوان مصر، در صدر تبیین اثرگذاری این جهان‌بینی و سیاست برخاسته از آن بر مواضع و سیاست‌های نوین از جمله آشتی ملی بر اساس شروط فتح، اعلامیه دوحه و نیز مواضع اعلامی درباره سوریه است که حماس اتخاذ نموده است. والبرگ و واتزال (۲۰۱۸) در کتاب «مقاومت اسلامی در مقابل نظام سلطه» به بررسی دلایل شکست گروه‌های بنیادگرای اسلامی نظیر داعش اشاره کرده و تأکید می‌کنند که تنها گروه‌هایی که انقلاب اسلامی را سرمشق خود قرار داده و موفق به همگرایی با آن شده‌اند حزب‌الله لبنان و حماس در فلسطین هستند.

وجه تمایز این پژوهش با موارد یاد شده در گستردگی وجوه بررسی آن است. هر کدام از تحقیقات ذکر شده، به بررسی جنبه‌های مختلف تاریخی، اجتماعی و سیاسی جنبش اخوان المسلمین پرداخته و یا عوامل شکل‌گیری آن را توضیح داده‌اند اما پژوهش حاضر در صدد است تا گوناگونی و تحولات فکری اخوان از ابتدای تاسیس تا شکل‌گیری جنبش حماس و همچنین تطور در نگرش حماس را بررسی نموده و چگونگی و چرایی تغییرات را تحلیل نماید.

روش تحقیق

روش انجام تحقیق بستگی به اهداف و سوالات تحقیق، دامنه تحقیق، ماهیت موضوع تحقیق و امکانات اجرایی آن دارد. تحقیق حاضر به لحاظ ماهیت، تاریخی-تطبیقی و به لحاظ شیوه تدوین و نگارش در زمره تحقیقات توصیفی-تحلیلی قرار دارد. اطلاعات این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و با مراجعه به اسناد، کتب، مقالات و پایگاه‌های علمی اینترنتی گردآوری شده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات هم با رویکرد کیفی و مبتنی بر عقل و منطق و استدلال صورت گرفته است. علاوه بر این، محقق در راستای پاسخگویی به سوالات تحقیق و دستیابی به اهداف تعیین شده، از رویکرد تحلیل محتوا نیز بهره برده که در آن به تفسیر محتوایی داده‌های کیفی مربوطه پرداخته شده است.

جریان‌های فکری سیاسی مرتبط با فلسطین در جهان اسلام

بی‌تردید فروپاشی امپراطوری عثمانی و همچنین ادامه حضور استعمار در برخی کشورهای اسلامی موجب می‌شد تا افکار عمومی جهان اسلام درگیر این قضیه باشد که راهی برای خروج از محنت خود بیابد. رفته رفته مسئله فلسطین به محوری‌ترین مسئله جهان عرب و همه مسلمانان تبدیل شد. با اوج‌گیری مسئله فلسطین، همه جریان‌های فکری در صدد برآمدند تا نسخه‌ای برای حل این معضل بزرگ ارائه کنند. ارائه هر راه حلی

قاعدتا با مبانی اندیشه‌ای که بدان باور داشتند مرتبط بود. تقریباً از همان ابتدا سه جریان عمده در صحنه حاضر بودند.

۱. جریان ملی‌گرای عربی^۱، که از وحدت اعراب برای مقابله با بحراناها سخن می‌گفتند. این جریان مدعی بود که وحدت اعراب با یکدیگر می‌تواند راه حلی برای همه بحران‌های پیش رو از جمله مسئله فلسطین باشد. پان عربیسم خود به شاخه‌های مختلف تقسیم می‌شد. ناصریسم، بعث و نخبگان حاکم بر کشورهای عربی مرتبط با استعمار، اصلی‌ترین جریان‌های پان عربیستی بودند که گاه به موازات و گاه در تقابل با یکدیگر در صحنه ظاهر شده و هر کدام تعریف متفاوتی از پان عربیسم ارائه نموده بودند.

۲. جریان‌های چپ، اعم از مارکسیستی و یا سوسیالیستی که تحت تاثیر برپایی دولت‌شوراها در اتحادیه جماهیر شوروی نفوذ فوق‌العاده‌ای در میان روشنفکران داشته‌اند. این جریان علاوه بر مباحث فکری ویژه خود، می‌توانست در «استعمارستیزی»، مدعی بسیار نیرومندی باشد که نگاه جوانان پرشور را به سوی خود جلب کند. اگر چه اتحاد جماهیر شوروی مناسبات بسیار خوبی با اسرائیل برقرار کرده بود اما جریان‌های مارکسیستی در کشورهای مختلف عربی و اسلامی، مدعی بودند با تاسی به اندیشه مارکسیسم به عنوان علم مبارزه، می‌توانند راه حلی برای مسئله فلسطین ارائه نمایند.

۳. اسلام‌گرایان، که از همان ابتدا بار سنگین مبارزه علیه استعمار انگلیس و یهودی‌سازی در سرزمین فلسطین را بر دوش می‌کشیدند. مبارزه با استعمار و تلاش برای آزادی فلسطین، چنان در هم آمیخت که مسلمانان خود را در برابر یک چالش بزرگ می‌دیدند. نواندیشی دینی، که از اوایل قرن ۱۸م. در این منطقه پای به عرصه وجود نهاده بود، اینک می‌باید طرح و اندیشه‌ای نو ارائه کند که اصلی‌ترین ماموریت آن مسئله فلسطین بود.

در این شرایط بود که اخوان المسلمین پا به عرصه وجود نهاد. حسن‌البناء که بنیانگذار این جنبش اصلاحی بود با آزمندی تمام به جهانی شدن آن می‌اندیشید. به نظر می‌رسد او خیلی زود دریافت که بدون توجه جدی به مسئله فلسطین، امکان ندارد بتواند ملت‌های عرب و مسلمان را با خود همراه سازد. حسن‌البناء در تاسیس اخوان المسلمین به گفته خود در پی آن بود تا معنای اسلام درست را در وجدان انسان‌ها احیاء کند و تقید به عقاید و رفتار اسلامی را فراگیر سازد. (حسن‌البناء، ۲۰۰۲: ۱۸) او یک برداشت جدید از اسلام ارائه می‌کرد که نگرشی جامع به همه امور دنیوی داشت. بر این اساس و بر پایه شعار «*الجهاد سیلنا و الموت فی سبیل الله اسمی / اماننا*»، افراد را به گونه‌ای تربیت کرد که آمادگی پذیرفتن مسئولیت در دفاع از سرزمین‌های مسلمانان و حمایت از ایشان را داشته باشند و همچنین آزادسازی سرزمین‌های اشغال شده را بر عهده گیرند. (حسن‌البناء، ۲۰۱۷: ۱۸) به نظر وی، فلسطین، وطن همه مسلمانان است چرا که مهد انبیاء و سرزمین اسلام بوده و مسجد الاقصی در آن قرار دارد. (عثمان عبدالمعز رسلان، ۱۹۹۰: ۲۸۴) حسن‌البناء سرزمین‌های اسلامی را تماماً یک

^۱ ملی‌گرایی عربی (به عربی: القومیة العربیة)، در مفهوم نوین به معنای ایمان به این است که مردم عرب ملتی یگانه هستند که زبان، فرهنگ، تاریخ، جغرافیا و منافع یکسان، آن‌ها را گرد هم می‌آورد. دولت یکپارچه عربی تشکیل می‌شود تا همه عرب‌ها را از اقیانوس اطلس تا خلیج فارس گرد هم جمع می‌کند. (دانشنامه آزاد)

میهن واحد می‌دانست و هر جا که مردمش «لا اله الا الله و محمدا رسول الله» بگویند حرمت و قداست دارد. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۱۴۶) به اعتقاد او مسئله فلسطین مسئله همه مسلمانان بود. (حسن البنا، ۱۹۹۰: ۹) لذا بر همه مسلمانان است که به طور عملی با تقدیم مال و جان در دفاع از آن مشارکت کنند. (عبدالفتاح محمد عویس، ۱۹۹۲: ۲۹)

تشکیل کنفرانس اسلامی در قدس

در بررسی نظرات و اقدامات حسن البنا در موضوع فلسطین، باید این نکته را در نظر داشت که تا سال ۱۹۴۷م. «آزادسازی فلسطین» به مفهوم طرد استعمار انگلیس بود که ایستادگی در برابر اقدامات انگلستان در کوچاندن یهودیان از اقصی نقاط جهان به سرزمین تاریخی فلسطین را نیز ایجاب می‌کرد. پس از جنگ‌های ۱۹۴۸-۱۹۴۷م. که در واقع اسرائیل تأسیس می‌شود، سخن گفتن از «آزادی فلسطین»، متوجه اسرائیلی‌هاست. نکته مهم اینکه از این زمان تا ترور البنا دیری نمی‌پاید. البنا و همکرانش تقریباً از اواخر دهه ۱۹۲۰ درگیر مسئله فلسطین می‌شوند. یکی از مهمترین اقدامات آنها تشکیل کنفرانسهای متعددی است که هدف آن همسو کردن نگاه شرکت کنندگان و همچنین تبلیغات گسترده برای جلب نظر افراد مختلف از کشورهای مختلف به ضرورت مقابله با برنامه استعمار در یهودی سازی فلسطین بود.

در دسامبر سال ۱۹۳۱م. یک کنفرانس اسلامی در قدس به ریاست حاج امین الحسینی، مفتی قدس، تشکیل شد که نمایندگان از ۲۲ کشور جهان در آن شرکت داشتند.

در بررسی رویدادهای این کنفرانس دو نکته جالب، حائز اهمیت است.

اول: حضور شخصیت‌های بزرگ شیعه نظیر علامه کاشف الغطاء^۱ و امام یحیی حاکم وقت یمن به همراه برخی از بزرگان این کشور در کنفرانس.

دوم: اهتمام ویژه حاج امین الحسینی به این شخصیت‌هاست. توجه او به شرکت کنندگان شیعه چنان است که از کاشف الغطاء می‌خواهد تا امامت نماز جمعه مسجد الاقصی را بر عهده گیرد. (کاشف الغطاء، ۱۳۱۰) او تنها شخصیت شیعه است که در طول تاریخ، در مسجد الاقصی اقامه نماز کرده است. کاشف الغطاء همچنین خطابه‌ای طولانی برای مردم و شرکت کنندگان در کنفرانس ایراد می‌کند. این در حالی است که بزرگانی از اقصی نقاط جهان اسلام از جمله رشیدرضا^۲ و تفتازانی^۳ در این اجلاس حضور دارند. اما نکته بسیار مهمتر حضور سیدضیاء طباطبائی معروف، به عنوان نایب رئیس کنفرانس است. از ایران دو نفر در کنفرانس شرکت داشتند. یکی میرزا یحیی دولت آبادی و دیگری سید ضیاء طباطبائی، که گویا به چند زبان البته به جز عربی،

^۱ جعفر بن خضر بن یحیی جناجی حلی نجفی، ملقب به کاشف الغطاء (۱۱۵۶ - ۱۲۲۸ق) از مراجع تقلید شیعه در قرن سیزدهم قمری بود (ویکی شیعه).

^۲ رشیدرضا، محمد (۱۸۶۵ - ۱۹۳۵) نویسنده، اندیشمند دینی و فعال سیاسی در مصر و سوریه در اواخر دوره عثمانی. او رهبری جریان اصلاح طلبی دینی در مصر را برعهده داشت و با تأسیس مجله معروف المنار، در نشر دیدگاه‌های ابن تیمیه و نیز آرای سیدجمال الدین اسدآبادی و محمد عبده تأثیر بسیار داشت (دانشنامه جهان اسلام)

^۳ سعدالدین مسعود بن عمر بن عبدالله تفتازانی، فقیه، ادیب، متکلم و منطق دان سده ۸ ق/ ۱۴م می‌باشد (ویکی فقه)

تسلط داشته است. او که به گفته کاشف الغطا به ستاره اجلاس تبدیل شده بود به زبان‌های مختلف دقیق، شیوا و گرم سخن می‌گفت و دانائی و منظم بودن در فکر و اندیشه، به او توانائی ویژه‌ای بخشیده بود. (کاشف‌الغطاء، ۱۳۱۰) برخی در ایران او را متهم کرده‌اند که واسطه خرید و فروش زمین به یهودیان بوده است. با توجه به شرایط آن روز فلسطین این اتهام نمی‌تواند خیلی دقیق و یا در خور توجه باشد.

حسن البنا پیامی به این کنفرانس فرستاد و همبستگی خود با حاج امین‌الحسینی را اعلام داشت و نسبت به مکر و نیرنگ انگلیس هشدار داد. (عارف‌العارف، ۲۰۱۳: ۱۰۳) با توجه به نوع مکاتبات البنا با حاج امین‌الحسینی و ادبیاتی که در این نوشته‌ها به کار رفته است، به نظر می‌رسد حاج امین شخصیتی برجسته در فلسطین، منطقه و جهان اسلام بوده است. در حدی که البنا به تأیید، اعلام همبستگی و ستایش اقدامات او می‌پردازد. در یکی از مکاتبات دیدم که حسن البنا او را رهبر و مفتی فلسطین خطاب می‌کند. (حسن البنا، ۲۰۱۲) در ادامه تلاش برای بسیج حمایت سیاسی از مبارزات مردم فلسطین و همچنین استفاده از تجربیات امت اسلامی در مسیر آزادسازی فلسطین، در تاریخ ۱۰/۹/۱۹۳۷م. یک کنفرانس عربی برای حمایت از فلسطین در بلودان سوریه تشکیل شد. باز هم البنا تلگرافی برای آن ارسال کرد. (اکرم زعیترا، ۱۹۸۰: ۳۲۲)

حسن البنا

در مطالعه این دوره از تاریخ فلسطین این پرسش مطرح می‌شود که چرا حسن البنا در این کنفرانس‌ها حضور نداشته و صرفاً به ارسال پیام اکتفا می‌کند. به نظر می‌رسد در این دوره البنا که هنوز سن و سالی هم ندارد از چنان جایگاهی در میان شخصیت‌های برجسته مصری و جهان عرب و اسلام برخوردار نبوده است که از او برای شرکت در این اجلاس‌ها دعوت شود. حسن البنا که مشغول ساماندهی تشکیلات اخوان بود، به درستی دریافت که مبارزه علیه اشغالگران انگلیسی و ممانعت از کوچ یهودیان به فلسطین، نیازمند حمایت مالی است. لذا در سومین کنگره مشورتی اخوان المسلمین در ماه مارس ۱۹۳۵م. خواستار جمع‌آوری اعانه برای فلسطین شد. (حسن البنا، ۲۰۱۲: ۲۶۳-۲۶۶) همچنین با مشاهده تعلل سران عرب و درک دقیقی که از روند اوضاع و بزرگی خطر یهودی‌سازی فلسطین داشت، در یکی از جلسات اخوان، در تاریخ ۱۶/۵/۱۹۳۶م. از نگرانی خود نسبت به تعلل در کمک به فلسطینیان سخن گفت که به عقیده او موجب می‌شد تا مقاومت، به هدف غائی خود نرسد. لذا از حاضران در جلسه خواست تا یک کمیته برای جمع‌آوری اعانه تشکیل دهند. بدین منظور کمیته‌ای ۲۹ نفره به ریاست خود او تشکیل شد. اهمیت این کمیته برای اخوان چنان بود که از ده عضو مکتب ارشاد در آن زمان، ۷ نفر در این کمیته حضور داشتند. (حسن البنا، ۲۰۱۲: ۲۶۳-۲۶۴) البنا برای توجیه هر چه بیشتر مسلمانان و اعراب بیان می‌دارد که فلسطین برای کشورهای پیرامونی‌اش مهم است و باید امنیت مرزهای خود را تامین کند. فلسطین برای اعراب اهمیت دارد چون قلب جهان عرب است. برای مسلمانان مهم است زیرا نخستین قبله و سومین حرم شریف در آن قرار دارد. فلسطین از ماست و ما از آن هستیم. (حسن البنا، ۲۰۱۲: ۲۸۷) او از سال ۱۹۳۸م. به دولتمردان مصری هشدار می‌داد که در صورت کمک نکردن به مبارزه در

فلسطین، موجودیت‌شان در برابر یهود به خطر خواهد افتاد. (عبدالفتاح محمد عویس، ۱۹۹۲: ۴۰) البته بنا، ناتوانی در آزادسازی فلسطین را با ضعف مسلمانان و عقب‌افتادگی ایشان و دوری از دینشان مرتبط می‌داند. به اعتقاد وی مسئله فلسطین حل نمی‌شود، نه به این دلیل که مسلمانان نمی‌توانند، بلکه به این دلیل که نمی‌خواهند. نمی‌خواهند زیرا نمی‌فهمند؛ و نمی‌فهمند زیرا مسلمانان آنان عاریتی است و اصالت ندارد. (عبدالفتاح محمد عویس، ۱۹۹۲: ۶) او در این رابطه می‌گوید: حل مسئله فلسطین از طریق حرکت همزمان و توأمان در خط وحدت و جهاد امکانپذیر است. (عبدالفتاح محمد عویس، ۱۹۹۲: ۳۸)

منظور از وحدت، هم‌صدایی جهان اسلام برای حمایت از فلسطین و مقصود از جهاد، مجموعه اقداماتی است که در فلسطین جریان داشت. به عقیده او، تلاش برای وحدت نباید به دلیل تلاش برای آزادی فلسطین متوقف شود و یا بر عکس آن، نباید تلاش برای آزادی فلسطین موجب معطل ماندن تلاش برای وحدت امت گردد. (عبدالفتاح محمد عویس، ۱۹۹۲: ۲۱) این نکته بعدها موجب چالش میان طرفداران جنبش اسلامی شده و در نهایت اخوان با تجدید نظر در آموزه‌های تاریخی خود پذیرفت که نمی‌توان مسئله فلسطین را در موازات دیگر مسائل جهان اسلام قرار داد. سالهای ۱۹۳۶م. تا آغاز جنگ دوم جهانی اوج تلاش حسن البنا برای بسیج امت اسلامی به ویژه ملت مصر در حمایت از فلسطین است. او با دقت فراوان متوجه شده بود که انگلستان، اصل مشکل و به وجود آورنده همه این بلاها است. (حسن البنا، ۲۰۱۲: ۲۸۶)

حضور اخوان المسلمین در فلسطین

نخستین حضور اخوان در فلسطین به سالهای دهه ۳۰م. در قرن بیستم باز می‌گردد. در سال ۱۹۳۵م. حسن البنا، برادرش عبدالرحمن البنا را به همراه یک هیئت از اعضای ارشد اخوان به فلسطین اعزام کرد تا مردم را به عضویت در اخوان فراخوانند. عبدالرحمن البنا به همراه عبدالرحمن ساعاتی و محمد اسعد الحکیم در تاریخ ۱۹۳۵/۸/۳م. وارد قدس شده و مورد استقبال و احترام حاج امین قرار گرفتند. آنها با تبلیغ مبانی فکری و سیاست دعوت اخوان، سفر خود را به سوی سوریه و لبنان ادامه دادند. (محسن صالح، ۱۹۸۹: ۴۳۸-۴۴۵) در حالیکه هنوز البنا به فکر تاسیس شاخه‌های فرامرزی نبود، اما در صدد برآمد تا دفاتر اخوان را در شهرهای مختلف فلسطین افتتاح کند. این بدان معناست که در هم تنیدگی اجتماعی میان فلسطین و مصر چنان است که او به فلسطین همچون داخل مصر می‌نگریست. این در هم تنیدگی در مراحل مختلف مسئله فلسطین همچنان قابل مشاهده است. به همین دلیل مردم مصر به طور کلی احساسات شدید ضد اسرائیلی دارند. حتی برقراری صلح میان دولت مصر با اسرائیل موجب نشد که این احساسات فروکش کند. تجربه شخصی نگارنده نشان می‌دهد که دولتمردان مصری هم از این فضا دور نیستند. آنها صلح خود با اسرائیل را نتیجه شرایط کلی و ناتوانی از مقابله با اسرائیل می‌دانند که از حمایت همه جانبه غرب برخوردار است. به همین دلیل مصر همچنان سیاست عدم عادی سازی با اسرائیل را رسماً در دستور کار خود دارد و با هرگونه عادی سازی فرهنگی، اجتماعی با تل آویو را نمی‌پذیرد.

در پی تلاش‌های البنا، نخستین دفتر اخوان در فلسطین در سال ۱۹۳۶م. در شهر حیفا افتتاح شد. بلافاصله پس از آن دفتر دیگری در غزه تاسیس شد. (مجدی نجم عیسی، ۲۰۰۷: ۵-۶) غزه از نظر جغرافیای و از نظر فرهنگی امتداد فرهنگ و تمدن مصر به شمار می‌رود. شاید اولین دفتر اخوان، در یافا - شمال تل آویو - به ریاست ظافر الدجانی تأسیس شده باشد. اما دفتر قدس در سال ۱۹۴۵م. با نام «جمعیت مکارم الاخلاق» تاسیس شد. پس از آن بود که دفاتر اخوان یکی پس از دیگری در شهرهای مختلف فلسطین نظیر قلقیلیه، اللد، نابلس، مجدل، سلواد، الخلیل و ... تاسیس و افتتاح شدند.

همه این دفاتر تابع تشکیلات مرکزی اخوان در قاهره بودند. (زیاد ابو عمرو، ۱۹۸۹: ۲۱) رفته رفته تعداد زیادی از جوانان فلسطین به اخوان پیوستند. در تاریخ ۱۸/۱۰/۱۹۴۶م. فعالان اخوان در فلسطین اعم از مصری و فلسطینی، کنگره عمومی خود را در حیفا برگزار کردند که نمایندگان از لبنان و اردن نیز در آن شرکت داشتند. افزون بر تصمیمات سیاسی، این کنگره تصمیم گرفت تعداد دفاتر اخوان در فلسطین را به همه نقاط فلسطین گسترش دهد. ناگفته پیداست در تصمیمات سیاسی، مباحث جهادی نیز مورد توجه قرار می‌گرفت. (محسن صالح، ۱۹۸۹: ۵۰۳) یکسال بعد کنفرانس بزرگ دیگری در ۲۷/۱۰/۱۹۴۷م. در حیفا برگزار شد. در این کنفرانس اخوان آمادگی خود برای همکاری با همه جریان‌های ملی در راه دفاع از فلسطین را اعلام داشته و تاکید نمودند که از سرزمین‌های خود با هر وسیله‌ای دفاع کرده و همچنین به نوبه خود در تامین هزینه‌های مبارزه مشارکت خواهند داشت. (محسن صالح، ۱۹۸۹: ۷۹۴)

مشارکت اخوان در نبرد علیه یهودیان

در تاریخ ۲/۲/۱۹۳۹م. کنگره پنجم اخوان مقرر داشت که با تقدیم دروهای خود به حاج امین الحسینی، مجاهدان و اعضای کمیته عربی دفاع از فلسطین، اقدام ایشان را تائید کنند. روشن است که دیگر موضوع به تائید سیاسی و تبلیغی محدود نمی‌شود. حسن البنا در همین ایام در نامه‌ای خطاب به نخست‌وزیر مصر محمد محمود می‌گوید: انگلیسی‌ها و یهودیان جز یک زبان که همان زبان انقلاب، قدرت و خون است را نمی‌فهمند. (عبدالفتاح محمد عویس، ۱۹۹۲: ۷) با دقت در محتوای این نامه در می‌یابیم که البنا آرام آرام به ضرورت استفاده از زور و آماده شدن برای جنگ با صهیونیست‌ها پی برده است. این یک تحول بزرگ در اندیشه‌های البنا و اخوان المسلمین در موضوع فلسطین است که یکی از اصلی‌ترین ستون‌های اندیشه اخوان المسلمین به شمار می‌آید. اخوان در نبردهای پیش از سال ۱۹۴۸م. علیه یهودیان شرکت فعال داشتند.

در تاریخ ۱۵/۱۲/۱۹۴۷م. اخوان تظاهرات بزرگی را برگزار کردند که جمعی از بزرگان در آن سخنرانی داشتند و در پایان، حسن البنا در سخنانی آمادگی اخوان را برای پاسخ به ندای مردم فلسطین مورد تاکید قرار داد. (عبدالحمید محمد محمود، ۱۹۹۴، ج ۱: ۲۹۴) نخستین گردان از اخوان در اکتبر سال ۱۹۴۷م. عازم فلسطین شد. اما حکومت مصر اعزام اخوان به فلسطین را با دشواری مواجه ساخت. در نتیجه حضور اخوان در جنگ بسیار محدود شد. لذا اخوان تصمیم گرفتند به عنوان «تور آموزشی» عازم صحرای سینا شده و از آنجا خود

را به فلسطین برسانند. حکومت نتوانست در برابر این درخواست مقاومت کند. بدین ترتیب اخوان گروه گروه از طریق صحرای سینا عازم فلسطین شدند. آنها در اردوگاه النصیرات تجمع کرده و عملیات خود را آغاز کردند. بسیاری از مجاهدان عرب از کشورهای مختلف به ایشان پیوستند و جنگ پارتیزانی را علیه تجمعات صهیونیست‌ها ساماندهی نمودند. اما دولت مصر از اخوان خواست تا نیروهای خود را از نقب خارج کند. اخوان این درخواست را نپذیرفت و در نتیجه دولت مصر حمایت و امداد رسانی به ایشان را متوقف نمود ولی با اینحال مردم فلسطین به گردان‌های اخوان کمک می‌کردند. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۴۰-۴۱ و ۷۱-۷۴) تامل در این مطلب نشان می‌دهد دولت وقت مصر - زمان سلطنت فاروق - که از استقلال لازم برخوردار نبود، به جهت تاثیرپذیری از انگلستان موانعی بر سر راه کمک به فلسطینیان و مبارزه با یهودیان و دولت وقت فلسطین یعنی انگلستان ایجاد می‌کرده است. اما مهم تر از آن نگرانی دولت مصر از این بود که فعالان اخوانی در فلسطین که با مشارکت در جنگ، از تجربه نظامی خود در مخالفت با نظام استفاده کنند و در موقعیت قوی تری قرار گیرند.

در ادامه این وضعیت و در حالی که شرایط برای فلسطینیان دشوار شده بود، افکار عمومی فشارهای شدیدی را به دولت مصر وارد آورد و در نتیجه دولت مصر تحت این فشارها موافقت کرد نیروهای اخوان با پوشش اتحادیه عرب به جنگ وارد شوند. در این مقطع اخوان توانست یک گروه صد نفره از نیروهای خود را برای آموزش به اردوگاه قطنا در سوریه اعزام دارد. (صلاح شادی، ۱۹۸۰: ۷۶)

البته نباید در توانمندی و حجم امکانات اخوان مبالغه کرد. چرا که هنوز اخوان از چنان قدرتی برخوردار نبودند که بتوانند در روند سیاسی و یا انجام عملیات نظامی نقش تعیین کننده‌ای داشته باشند. اما مشارکت اخوان مصر به همراه اعضای فلسطینی اخوان در جنگ سال ۱۹۴۸ م. پررنگ تر شده بود. (مجدی نجم عیسی، ۲۰۰۷: ۸-۹) در جنگ ۱۹۴۸ م. یافا فعال ترین شعبه اخوان بود که دارای یک تشکیلات سری متشکل از ۱۰۰ مجاهد بود. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۶۴) خود کامل الشریف فرماندهی منطقه کرم التوت بین یافا و تل آویو را بر عهده داشت. طولی نکشید که کامل الشریف به نقب منتقل شد. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۶۳) اخوان همچنین نقش مهمی در دفاع از البصه، تل الریش، العجمی، الزره در حومه یافا و همچنین کنترل امنیت داخلی شهر یافا داشتند. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۶۵) در دیگر مناطق فلسطین از جمله قدس، اخوان در کنار دیگر داوطلبان جنگی که از کشورهای مختلف عربی به آنجا آمده بودند در جنگ مشارکت کردند. اخوان افزون بر بسیج توده‌ها جهت شرکت در جنگ، نقش مهمی نیز در ایجاد وحدت میان نیروهای مبارز فلسطینی داشتند. حسن البنا شخصا تلاش کرد تا دو گروه فلسطینی به نام‌های «النجاده» و «الفتوه» را متحد سازد که در نهایت به جای رقابت در یکدیگر ادغام شده و «سازمان جوانان عربی» را تاسیس کردند. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۴۴-۴۳)

حضور اخوان در جنگ‌های بیت المقدس، بیت لحم و الخلیل برجسته بود. اخوان در جنگ‌های رامات راحیل، باز پس گیری مارالیاس، منهدم کردن برج شهرک تل البیوت در نزدیکی بیت لحم و دفاع از تپه الیمن که

بعدها تپه اخوان المسلمین نام گرفت و دیگر نبردها حضور داشتند. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۷۴) حدود یکصد تن از نیروهای اخوان در این جنگ‌ها کشته شدند. همچنین تعدادی از آنها زخمی شده و یا به اسارت در آمدند (صلاح شادی، ۱۹۸۰: ص ۸۲). برخی از اسرا توسط نیروهای اسرائیلی به قتل رسیدند. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۳۹-۴۰) حسن البنا از نحوه جنگ دولت‌های عربی ناراضی بوده و اظهار داشت فایده‌ای ندارد، اینها قصد جنگ ندارند. منظورش دولت مصر و دیگر دولت‌های عربی بود. به همین دلیل در صدد بر آمد تا یک نیروی بزرگ برای دفاع از بیت‌المقدس آماده کند. (کامل الشریف، ۱۹۸۴: ۲۱۳)

پذیرفتن این مساله بسیار دشوار است که اعلام انحلال اخوان در ۱۹۴۸/۱۲/۸ م. یعنی درست چند ماه پس از جنگ‌های تاسیس اسرائیل، ربطی به موضوع فلسطین نداشته است. همچنین ترور حسن البنا در تاریخ ۱۹۴۹/۲/۱۲ م. نیز نمی‌تواند بی‌ارتباط با فعالیت‌های اخوان در فلسطین باشد؛ هر چند که ترور البنا در پاسخ به اقدام این گروه در ترور نقراشی پاشا نخست وزیر مصر انجام شده باشد. البته ترور نقراشی پاشا به دلیل رفتار سخت گیرانه او علیه اخوان صورت گرفت. دو سال بعد یعنی در سال ۱۹۵۰ م. کرانه باختری رود اردن تحت مدیریت اردن قرار گرفت. اما مصر نپذیرفت که غزه بدان ملحق شود؛ بلکه فقط مدیریت نظامی آن را قبول کرد. مدتی بعد تنش میان اخوان و عبدالناصر در مصر اوج گرفت. این دو در انجام کودتای ۱۹۵۲ م. با یکدیگر همکاری داشتند اما رقابت بر سر قدرت، موجب درگیری میان طرفین شد. در پی تلاش برای ترور جمال عبدالناصر در سال ۱۹۵۴ م. سرکوب شدید اخوان آغاز گردید. اوج این سرکوب در سال ۱۹۶۵ م. بود که به اعدام برخی از رهبران اخوان و دستگیری طیف وسیعی از ایشان انجامید. (شاؤول مشعال و ابراهام سیلع، ۲۰۰۹: ۳۷-۳۸) در نتیجه تشکیلات مرکزی اخوان در مصر به ناچار به روش تربیتی و اجتماعی روی آورد. اما دفاتر اخوان در غزه همچنان روش نظامی مقاومتی را در پیش گرفته بودند. (مجدی نجم عیسی، ۲۰۰۷: ۱۰)

در همین اثنا و در سال‌های ۱۹۵۲ تا ۱۹۵۴ م. اخوان، سازمان نظامی سری خود را در سرزمین‌های فلسطینی تشکیل داد که مدیریت آن با کامل الشریف یکی از برجسته‌ترین فرماندهان اخوان در جنگ ۱۹۴۸ م. بود. او در عریش در شمال سینا اقامت داشت. در شمال غزه مدیریت و فرماندهی تشکیلات بر عهده خلیل الوزیر - ابوجهاد بود که بعدها به یکی از بنیانگذاران سازمان فتح مبدل شد. خان یونس و منطقه میانی نوار غزه را ابو اسامه خیری ال‌آغا فرماندهی می‌کرد. او بعدها مراقب عام اخوان فلسطین و اولین رئیس دفتر سیاسی جنبش حماس شد. منطقه رفح و جنوب را محمد یوسف النجار فرماندهی می‌کرد. حلقه اتصال میان این فرماندهان و کامل الشریف را شخصی به نام محمد ابوسیدو بر عهده داشت. (خالد سلیمان محمود، ۲۰۰۴: ۵۶-۵۷) مدتی بعد، جوانان اخوان در غزه دو گردان به نام‌های «جوانان انتقام» و «الحق» را تاسیس کردند. ابوجهاد خلیل الوزیر یکی از اعضای گردان حق بود. این گردان‌ها بعدها از اخوان فاصله گرفته و هسته اولیه جنبش فتح را تشکیل دادند. (خالد سلیمان محمود، ۲۰۰۴: ۶۱-۶۰)

با سرکوب شدید اخوان توسط ناصر در دهه ۵۰ م. برخی از کادرهای اخوان ناگزیر در صدد برآمدن تا مقاومتی را شکل دهند که در چهارچوب ملی عمل می‌کرد و از هویت اسلامی فاصله گرفته بود. زیرا ادعای اسلام‌گرایی در این دوره در مصر و عمده کشورهای عربی موجب برانگیختن محافل سیاسی قدرتمندی می‌شد. در سال ۱۹۵۷ م. ابوجهاد طرحی در این باره به رهبری اخوان ارائه کرد که مورد پذیرش قرار نگرفت. ابوجهاد به همراه یاسر عرفات که او نیز به اخوان نزدیک بود، تلاش کرد تا چهارچوب مد نظر خویش را عملی سازد که بعدها سازمان آزادیبخش فلسطین نام گرفت. برخی از بهترین جوانان اخوان به آنها پیوستند مانند: ریاض الزعنون، سلیم الزعنون، محمد یوسف النجار، عبدالفتاح حمود، یوسف عمیره، کمال عدوان، صلاح خلف ابویاد، سلیمان حمد، رفیق التمشه و برخی دیگر. در سال ۱۹۶۰ م. سازمان مرکزی اخوان در قاهره رسماً اعلام کرد که این گردان‌ها از خط کلی اخوان خارج شده‌اند و رابطه اخوان با آنها رسماً قطع شد. (محسن صالح، ۲۰۲۰/۳/۱۵، مقاله الاخوان المسلمون و نشأه الفتح)

پس از تشکیل سازمان الفتح و اخراج بنیانگذارانش از اخوان المسلمین، هسته‌های وفادار به اخوان در غزه، با بازسازی تشکیلات خود، بار دیگر فعالیت‌شان را به رهبری شیخ عمر صوان از سر گرفتند. کار این جوانان به تدریج رشد کرد. مدتی بعد و در تابستان سال ۱۹۶۲ م. با مدیریت اشخاصی همچون عبدالله ابو عزه و عبدالبدیع صابر یک گردهم‌آیی سری با حضور ۱۵ نماینده از بخش‌های مختلف غزه در یکی از روستاهای منطقه خان یونس تشکیل شد. این گردهمایی تصمیم گرفت تشکیلات «اخوان الفلستینیون» را تاسیس کند و هانی بسیسو را با عنوان مراقب عام به ریاست خود برگزید. عبدالبدیع صابر نیز به معاونت او انتخاب شد. «اخوان فلسطین» که شامل غزه می‌شد، مسئولیت اداره شاخه‌های اخوان در کشورهای عربی خلیج فارس را نیز عهده دار شد. (محسن صالح، ۲۰۲۲: ۲۱۹) دقیقاً روشن نیست که چرا تشکیلات غزه و خلیج فارس به یکدیگر پیوند خورده‌اند. به نظر می‌رسد شاید دلیل این پیوند، حضور گسترده دانشجویان اهل غزه و مصر در این کشورها باشد. بدیهی است که کشورهای عربی خلیج فارس عموماً رابطه خوبی با عبدالناصر نداشتند. ناصر بارها حاکمان این کشورها را مورد انتقاد قرار داده و آنها را حکام مرتجع خوانده بود. لذا بسیاری از کادرهای اخوان مصر و همچنین غزه با فرار از مصر به این منطقه پناه آورده بودند.

البته کرانه باختری وضعیت دیگری داشت و همچنان زیر نظر اخوان اردن بود و پس از جنگ ۱۹۴۸ م. در سال ۱۹۵۰ م. تحت نظر اردن قرار گرفت. لذا اخوان المسلمین کرانه باختری به اخوان شرق رود اردن پیوست و تشکیلات اردنی اخوان مدیریتش را بر عهده گرفت. شعبه‌های مختلف اخوان در شهرهای کرانه شروع به فعالیت کردند. فعال‌ترین شعبه‌ها در شهرهای قدس و الخلیل و نابلس حضور داشتند. (محسن محمد صالح، سایت الجزیره، ۲۰۱۶) در سال ۱۹۵۳ م. اخوان در کرانه تلاش کردند تا تحت پوشش کنفرانس قدس، یک تشکیلات نظامی تشکیل دهند. لذا کامل الشریف را از سینای مصر به کرانه آوردند و او به عنوان نایب رئیس کنفرانس فعالیت خود را آغاز نمود. اما این اقدام نتوانست از آموزش چند کادر نظامی فراتر برود. چرا که

تحت تاثیر تبلیغات شدید حکومت مصر به رهبری عبدالناصر، فضای عمومی علیه اخوان شکل گرفته و در نتیجه از نفوذ مردمی ایشان کاسته شده بود. (محسن صالح، سایت الجزیره، ۲۰۱۶) در سال‌های ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۰م. اخوان اردن و چند تشکیلات اخوانی دیگر به فکر افتادند تا «معسکرات الشیوخ» گردان‌های کهنسالان- را در شرق رود اردن یعنی در داخل خاک اردن راه اندازی کنند. هدفشان این بود که با همکاری جنبش فتح به عملیات فدائی (انتحاری) روی آورند. این گروه هفت مرکز نظامی در مرز با فلسطین تشکیل دادند. اخوان در این دوره چندین عملیات انتحاری را اجرا کردند. هر چند که تشکیلات اخوان به طور رسمی در این عملیات شرکت نداشت اما از اقدام افراد منتسب به خود ممانعت نکرد. (محسن صالح، ۲۰۲۲: ۲۲۸) ملاحظه می‌شود که کرانه هیچ ارتباط تشکیلاتی با «اخوان فلسطین» نداشت و بخشی از این شاخه اخوان به شمار نمی‌رفت. این امر شایسته تامل و دقت نظر است که چگونه تشکیلاتی که نام «اخوان فلسطین» بر خود داشت، هیچ ارتباط تشکیلاتی با کرانه باختری و یا سرزمین‌های اشغالی در سال ۱۹۴۸م. نداشته است. باید به این نکته توجه داشت که در طول تاریخ همواره غزه، امتداد مصر به شمار رفته و صحرای نقب، آن را از سرزمین تاریخی فلسطین جدا می‌کرد. در طول تاریخ مبارزات ملت فلسطین، غزه عملاً به نماد این مبارزات مبدل شد. پس بسیار طبیعی بود که تشکیلات اخوانی غزه، نام فلسطین داشته باشد؛ حتی اگر کرانه با آن ارتباط تشکیلاتی نداشته باشد.

در سال ۱۹۶۵م. هانی بسیسو در مصر دستگیر و به سه سال زندان محکوم شد و به دلیل بیماری در سال ۱۹۶۸م. در زندان در گذشت. پس از آن، عبدالبدیع الصابر که در قطر مستقر بود مدیریت «اخوان فلسطین» را بر عهده گرفت. در سال ۱۹۶۹م. مجلس شورای «اخوان فلسطین» در بیروت گردهم آمده و صابر را به عنوان مراقب عام خود برگزیدند. ولی او در سال ۱۹۷۰م. از سمت خود استعفا کرد و معاونش عبدالله ابو عزه بر جایش نشست. اما او نیز به نقد اندیشه اخوان و سید قطب روی آورد و در سال ۱۹۷۱م. از سمت خود استعفا نمود. در نهایت، عمر ابوجباره که مسئول اخوان در کویت بود، اداره «اخوان فلسطین» را بر عهده گرفت و در سال ۱۹۷۳م. به سمت مراقب عام انتخاب گردید و خیری الآغا هم معاون او شد. اعضای کمیته اجرائی هم عبارت بودند از سلیمان حمد، نادر الحاج عیسی و خلیل حمد. روند پر تلاطم رهبری اخوان در غزه با درگذشت ابو جباره در تابستان سال ۱۹۷۵م. وارد مرحله جدیدی شد که به موجب آن معاونش خیری الآغا رهبری را عهده دار گردید. در همین سال و در گردهمایی مجلس شورای «اخوان فلسطین»، خیری الآغا به عنوان مراقب عام و سلیمان حمد به عنوان معاون او انتخاب شدند. اما بعدها اختلاف شدیدی میان این دو بر سر نحوه عمل جهادی و مقاومت مسلحانه و همچنین در مورد تشکیلات جوانان و دانشجویی در گرفت.

الآغا یکی از فرماندهان تشکیلات نظامی خاص در غزه بود. (۱۹۵۲-۱۹۵۴م) در حالی که سلیمان حمد یکی از موسسان جنبش فتح بود که بعدها به دلایل عقیدتی و پایبندی دینی از آن جدا شده بود. (محسن صالح،

۲۰۲۲: ۲۳۲) با آغاز دهه ۷۰ میلادی، اخوان با توجه به آزادی عملی که در مصر یافته بود، توانست کم‌کم از رکود خارج شود و در سال ۱۹۷۷م. ایده ادغام تشکیلات اخوان در مناطق نزدیک به هم مطرح شد. مثلاً پیشنهاد شد که اخوان اردن، سوریه، فلسطین و لبنان در هم ادغام شوند و همه با هم اخوان شام را تشکیل دهند. در سال ۱۹۷۸م. مجلس شورای اخوان اردن و اخوان فلسطین یعنی غزه منحل شده و شورای رهبری جدیدی به ریاست عبدالرحمن خلیفه شکل گرفت. تشکیلات غزه، کویت، سعودی، قطر و امارات به این تشکیلات یعنی سازمان اخوان شام پیوستند.

در این برهه، فضای سیاسی منطقه تحت تاثیر انقلاب اسلامی ایران شکل جدیدی یافته بود. در کویت فضای باز سیاسی آغاز شده و فعالیت دانشجویی به اوج خود رسیده بود. در این میان خالد مشعل پس از فارغ التحصیلی از دانشگاه، توجه ویژه‌ای به تحولات داخل فلسطین از خود نشان داد. او از سال ۱۹۸۰م. بر کار تشکیل و گسترش گردان‌های مقاومت نظامی در کرانه و آموزش کادرهای نظامی اهتمام داشت. (محسن صالح، ۲۰۲۲: ۲۴۴) از سوی دیگر در دانشگاه‌های مصر نیز فعالیت دانشجویان فلسطینی اخوانی شدت یافته بود. موسی ابومرزوق، بشیر نافع، فتحی شقاقی و عبدالعزیز عوده برجسته‌ترین فعالان دانشجویی اخوان در مصر بودند. فضای ناشی از قدرت گرفتن جریان‌های اسلامی در منطقه که با پیروزی انقلاب ایران جانی دگر یافته بودند، موجب شد تا کادرهای جوان اخوان فلسطین فشار زیادی را به تشکیلات اخوان وارد آورده و خواستار ورود به فاز مسلحانه علیه اسرائیل شوند. اما رهبری اخوان که همچنان هراس ناشی از سرکوب در دوره ناصر را به یاد داشت، بیشتر به تربیت کادر می‌اندیشید. ادامه این وضعیت، طغیان در میان جوانان فلسطینی اخوانی را دامن زد. فتحی شقاقی، جسورانه از اخوان خارج شد و به همراه تعدادی از دوستانش در سال ۱۹۸۰م. جنبش جهاد اسلامی را تاسیس کرد. عوده، بشیر نافع و رمضان عبدالله از جمله همراهان شقاقی بودند. (زیاد ابوعمرو، ۱۹۸۹: ۱۴۶)

یکی از نکات مهم در تطور اندیشه سیاسی اخوان و به ویژه اخوان در فلسطین و یا نگرش اخوان به مسئله فلسطین، موضوع خروج برخی از کادرهای اخوان فلسطین از این تشکیلات و تاسیس جنبش جهاد اسلامی است. اصلی‌ترین موضوع اختلاف میان طرفین، روی آوردن به اقدام جهادی در داخل سرزمین‌های اشغالی بود. (زیاد ابوعمرو، ۱۹۸۹: ۱۳۲) جنبش جهاد اسلامی که در درون اخوان‌المسلمین شکل گرفت، پس از تولد، گفتمان انتقادی نسبت به دیگر جنبشها و گروه‌های اسلامی را آغاز کرد. مؤسسان جهاد، همه جنبش‌های اسلامی را به موضعی سازشکارانه نسبت به مسئله فلسطین متهم می‌کردند؛ به ویژه در بُعد عملیات نظامی علیه اسرائیل که در آن زمان جنبش اسلامی در آن حضور نداشت. می‌توان گفت این گفتمان انتقادی یک چالش بزرگ برای همه جنبش‌های اسلامی به ویژه اخوان ایجاد کرد. (ایاد البرغوثی، ۱۹۹۰: ص ۸۹؛ زیاد ابوعمرو، ۱۹۸۹: ۱۵۸) فتحی شقاقی در این باره می‌گوید: اگر غیبت جنبش اسلامی در صحنه مبارزه در دهه‌های ۵۰ و ۶۰ میلادی قابل فهم و یا حتی قابل توجیه باشد، اما در مرحله کنونی این غیاب چنان شگفت آوراست که هرگز نمی‌تواند

قابل درک و یا توجیه باشد. (زیاد ابو عمرو، ۱۹۸۹: ۱۵۰) فتحی شقاقی معتقد بود که طرح صهیونیسم و دولت عبری، جوهر نبرد غرب علیه اسلام است؛ لذا نخستین وظیفه جنبش اسلامی، ایستادگی در برابر اسرائیل است. (زیاد ابو عمرو، ۱۹۸۹: ۱۱۲)

جنبش جهاد اسلامی مبانی اندیشه‌ای انقلاب اسلامی ایران را یکی از منابع فکری خود به شمار آورد و امام خمینی رهبر این انقلاب را احیاگر بزرگ اسلامی خطاب کرد. این امر موجب تحریک اخوان شد. اخوان هیچ منبع فکری خارج از صفوف خود را بر نمی‌تابید تا چه رسد به یک منبع غیر سنی و شیعه. دکتر فتحی شقاقی که در این هنگام در شهر زقازیق مصر به عنوان دانشجو اقامت داشت کتاب «الخمینی الحل و البدیل» را به نگارش درآورد. (زیاد ابو عمرو، ۱۹۸۹: ۱۵۱) این کتاب چندین بار توسط انتشارات المختار در مصر به چاپ رسید و در نهایت به دستگیری، زندان و سپس اخراج وی به رفح انجامید.

تأثیرپذیری بسیار شدید جوانان اخوان از نظرات فتحی شقاقی چنان بود که موج گسترده پیوستن به او و سازمان جدیدی که تاسیس کرده بود موجب تعجب همگان گردید. باید تاکید نمود که مسئله فلسطین، اصلی‌ترین مسئله جنبش اسلامی است. بنابراین بدیهی است هر یک از جریان‌های اسلامی که از صحنه مبارزات فلسطین دور شده و یا توان ایفای نقش موثر در آن را نداشته باشد، مدیریت صحنه را از دست می‌دهد. ادبیات اخوان پیش از ظهور جنبش جهاد اسلامی، تا این حد به مساله فلسطین نپرداخته بود. حتی خود البنا که اصلاح امور در جهان اسلام را در کنار مسئله فلسطین دو امر موازی اما موثر در یکدیگر می‌داند، گفتمانش به حدی ارتقاء نیافت که مسئله فلسطین را چنان محوریت بخشد که مهمترین مسئله‌ای باشد که همه باید در خدمت آن قرار گیرند؛ ولو به بهای فدا کردن دیگر اولویت‌ها. بدین ترتیب صحنه فلسطین و جنبش اسلامی فلسطین به ویژه تشکیلات رسمی اخوان المسلمین در برابر یک چالش عظیم و درخواستی تاریخی قرار گرفت. به همین دلیل است که بررسی بی‌طرفانه و عادلانه این برهه از تاریخ گواهی می‌دهد که پیدایش جهاد اسلامی، اصلی‌ترین دلیل شکل‌گیری حماس و یا حداقل عامل سرعت بخشی به آن بوده است. (خالد زواوی، ۲۰۱۲: ۸۷) فتحی شقاقی پزشک، همچون اکثریت ساکنان غزه در یک اردوگاه آوارگان به دنیا آمد و درد و رنج این مردم را با تمام وجود درک کرد. شخصیتی پر جاذبه و دارای منطق بود. امکان نداشت با او هم سخن شوی و تحت تأثیر شخصیتش قرار نگیری. توان بالای او در اقناع و همچنین متانت و آگاهی دینی و سیاسی بسیار عمیق موجب شد که بتواند مسیر جنبش اسلامی را نه فقط در فلسطین بلکه همه جهان اسلام متوحد کند. بسیاری از بزرگان جنبش اسلامی نظیر غنوشی، ترابی، تحت تأثیر نظرات او قرار گرفتند. اما مهمترین میراث او اصلی کردن مسئله فلسطین برای اسلام گرایان بود؛ به گونه‌ای که همه آنها را حول این محور گرد آورد.

طبیعی است که اخوان خود این نظر را قبول نداشته و روایت دیگری از روند ارائه کنند. این تفسیر از روایت شیخ احمد یاسین رهبر تاریخی حماس برداشت می‌شود که مراحل رشد اخوان و تحولات در آن را مطرح کرده و تولد حماس را نتیجه طبیعی این روند می‌داند؛ بی‌آنکه به نقش جهاد در آن اشاره داشته باشد. خالد

مشعل هم در روایت تاریخی خود از جنبش حماس و پیش از آن اخوان المسلمین هیچ اشاره‌ای به این تاثیر نمی‌کند. هر چند که محسن صالح معتقد است که ادبیات اخوان همراه این نظر بوده که مسئله فلسطین مسئله مرکزی برای امت اسلامی و جنبش اسلامی است. ولی دقت نظر در ادبیات اخوان نشان می‌دهد که اخوان پیش از ظهور فتحی شقاقی این ایده را بدین شکل مطرح نمی‌کرده است.

در واقع تاسیس حماس نه یک تصمیم آنی، بلکه نتیجه طبیعی روندی است که اوج آن انتفاضه بود. یعنی تاثیرپذیری جریان‌های فلسطینی از روند اجتماعی آن خطه رنج‌دیده. تاسیس حماس به موازات تاسیس رهبری ملی انتفاضه از سوی گروه‌های عضو سازمان آزادیبخش فلسطین صورت گرفت. هر دو طرف ملی‌گرا و اسلام‌گرا ادعا دارند که خود آغازگر انتفاضه بوده و دیگری بالاجبار بدان پیوسته است. اما حقیقت این است که هر دو طرف در آن نقش داشته‌اند. آغازگر این انتفاضه احساس عمومی مردمی بود که تحمل استمرار اشغالگری و زندگی در پرتو آن را نداشتند. بی‌تردید مشارکت فعال حماس در انتفاضه، خود موجب استمرار حضور پر قدرتش در صحنه بوده است. به ویژه استفاده از عنصر نظامی در مقابله با سربازان اسرائیل که اوج‌گیری انتفاضه را تسهیل کرد.

این حضور نظامی موجب شد تا موقعیت مردمی حماس، از دیگر نیروهای سیاسی حاضر در صحنه، فراتر رود. در حقیقت پاسخ‌گویی به خواست و نیاز مردم تحت اشغال بود که حماس را بیش از هر زمانی محبوبیت بخشید.

در سال ۱۹۸۷م. که انتفاضه نخست فلسطین آغاز شد، مشهور بود که سازمان الفتح بخشی به رهبری ابو جهاد، خلیل الوزیر، برای اداره مبارزات در داخل ایجاد کرده است. ابو جهاد در کنار ابوایاد دو مرد پر قدرت فتح بودند که پس از عرفات در رهبری فتح نقش ویژه‌ای بر عهده داشتند. گرچه حماس رسماً در سال ۱۹۸۷م. اعلام موجودیت کرد، اما خود، این تاریخ را سر آغاز تاریخ مقاومتش تلقی نمی‌کند. حماس ادعا دارد که جنبشی اسلامی و ادامه‌دهنده راه جریان اسلامی مقاومی است که از پایان دولت عثمانی و آغاز اشغال انگلیس بر فلسطین ۱۹۱۸م. در صحنه پدیدار شده است. (محسن صالح: ۲۰۱۶)

جریان اسلامی مقاوم با ظهور شخصیت‌هایی همچون حاج امین الحسینی، شیخ حسن ابو السعود، شیخ محمد یوسف العلی و تشکیلات جهاد به رهبری عزالدین قسام و در ادامه تشکیل سازمان الجهاد المقدس به رهبری عبدالقادر الحسینی در سال ۱۹۳۴م. شناخته می‌شود. حماس همچنین خود را امتداد تشکیلات اخوان در فلسطین به شمار می‌آورد. در سوی دیگر یعنی غزه، ستاره شیخ احمد یاسین در حال طلوع بود. شیخ احمد یاسین به هنگام تحصیل در قاهره با اندیشه اخوان المسلمین آشنا شده و در فعال کردن شاخه فلسطینی اخوان مشارکت داشت. او در سال ۱۹۷۳م. جمعیت خیریه اسلامی را در غزه تاسیس کرد. احمد یاسین پس از بازگشت از مصر، سیستم نظامی اخوان غزه را تشکیل داد که خیلی زود توسط نیروهای امنیتی اسرائیل کشف و در سال ۱۹۸۴م. با آسیب سنگینی مواجه گردید. طولی نکشید که در سال ۱۹۸۶م. نیروی مقاومت اخوان

در غزه مجدداً به نام «مجاهدان فلسطینی» بازسازی شد. اخوان المسلمین غزه به موازات راه‌اندازی سیستم نظامی، اما با تجربه‌ای که از آسیب دیدن تشکیلات نظامی‌اش به دست آورده بود، نیاز مبرم به یک تشکیلات امنیتی را نیز حس می‌کرد. بر این اساس سازمان امنیتی خود با نام «مجد» را در سال ۱۹۸۱م. تشکیل داد که بخشی از اقدامات نظامی علیه اسرائیل بود. این تشکیلات در سال ۱۹۸۵م. مورد ارزیابی مجدد قرار گرفته و دامنه فعالیتش توسعه یافت. (سایت مفتاح، ۲۰۲۴/۳/۲۲)

در ماه مارس سال ۱۹۸۳م. یوسف العظم در سفر به کویت با خالد مشعل توافق کردند یک کنگره داخلی برای بررسی و فهم شرایط جدید و بازنگری در نحوه مبارزه اخوان در فلسطین و برنامه‌ریزی برای آن برگزار کنند. این کنگره در ۲۰ و ۲۱ اکتبر سال ۱۹۸۳م. با حضور نمایندگان مناطق مختلف فلسطین از جمله غزه در اردن تشکیل شد. یک گزارش ده صفحه‌ای حاصل جمع‌بندی‌های این کنگره بود. اصلی‌ترین موضوعی که توسط شرکت‌کنندگان مورد بررسی قرار گرفت پاسخ به این سوال بود که آیا نگاه سنتی اخوان که معتقد بود ابتدا باید دولت‌های اسلامی تغییر کنند تا بتوان به آزادسازی فلسطین اندیشید، نیازمند تعدیل است یا خیر. (محسن صالح، ۲۰۲۲: ۲۲۱) دیگر موسم تغییر سیاست فرارسیده بود و این کنگره پس از بحث‌های فراوان مقرر کرد که پرداختن به موضوع فلسطین و برنامه‌ریزی برای آزادی آن، در تعارض با تلاش برای تشکیل دولت اسلامی نیست. این دو سیاست، دو خط موازی هستند که در کنار هم عمل کرده و مکمل یکدیگرند. گرچه حسن البنا خود سخنی شبیه به این معنا را بیان داشته و در همین پژوهش هم بدان اشاره شد، اما با گذر زمان اخوان این سخن را فراموش کرده و بیشتر به فعالیت‌های فرهنگی، عقیدتی و کادرسازی پرداخت.

بنابر این می‌توان گفت که مصوبات کنگره، یک تحول تاریخی در نگرش اخوان به مسئله فلسطین و اولویت-دادن به آن بود. تحولی که در نگاه سنتی اخوان صورت گرفته و روند تاریخ فلسطین را دگرگون ساخت. شاید مهم‌ترین فراز تطور اندیشه اخوان در مسئله فلسطین همین دگردیسی و اولویت دادن به امر آزادسازی فلسطین، در تلاش همه جانبه اخوان و شاخه‌های مختلف آن باشد. (محسن صالح، ۲۰۲۲: ۲۲۱) در بعد تشکیلاتی موضوع بسیار مهم، پیونددهی دو شاخه اصلی اخوان در فلسطین یعنی کرانه باختری و غزه بود. تشکیل رهبری متحد در فلسطین که پیش از این شاخه شاخه و تحت مدیریت شاخه‌های اخوان در دیگر کشورها بود، فرصتی را فراهم آورد تا نگاهی متمرکز و جامع به مسئله فلسطین و مسائل مربوط به فلسطینیان فراهم آید. این اقدام مقدمه حرکت به سوی تشکیل جنبش حماس بود. در سال ۱۹۸۵م. ساختاری به نام «سازمان فلسطین» تشکیل شد. خیری ال‌آغا پذیرفت که ریاست آن را بر عهده گیرد. این سازمان از آن پس با قوت همه فعالیت‌ها در فلسطین را مدیریت می‌کرد. در نخستین عملیات انتحاری دو تن از جوانان اخوان در سال ۱۹۸۶م در بیرزیت غزه، جان خود را از دست دادند. (محسن صالح، ۲۰۲۲: ۲۲۱)

«سازمان فلسطین» در این مرحله یک دفتر اداری تاسیس کرد که مسئول هماهنگی بین دو منطقه کرانه و غزه بود. در این زمان بود که دفتر کل اداری اخوان المسلمین در کرانه باختری و نوار غزه تصمیم گرفت به مقابله

با اشغالگران پردازد. این تصمیم تقریباً همزمان است با اعلام تشکیل جنبش مقاومت اسلامی در فلسطین به نام حماس. در تاریخ ۱۹۸۷/۱۰/۲۳م. جلسه‌ای در منزل حسن القیق در منطقه الخلیل واقع در کرانه باختری برگزار شد که هفت نفر از اعضای دفتر در این جلسه حضور داشتند که عبارتند از: حسن القیق، عبدالفتاح دخان، حماد الحسنات، ابراهیم الیازوری، عدنان مسودی و دو نفر از مسئولان امنیتی اخوان که نامشان به صورت رمزی ذکر شده است. آنها تصمیم گرفتند نحوه مقابله را به مدیریت اخوان در شهرهای مختلف واگذار کنند تا با توجه به شرایط خاص خود به هر نحو صلاح بدانند اقدامات خود را برنامه‌ریزی کنند. (محسن صالح، ۲۰۱۶: ۳۲)

در تاریخ ۱۹۸۷/۱۲/۸م. رهبری اخوان در غزه و با حضور شیخ احمد یاسین، ابراهیم الیازوری، عبدالعزیز الرنتیسی، عبدالفتاح دخان، محمد شمهه، صلاح شحاده و عیسی نشار تشکیل جلسه داد و تصمیم گرفت که در سراسر غزه به مقابله برخیزد. در بامداد روز ۱۹۸۷/۱۲/۹م. این قیام عمومی با انجام یک تظاهرات بزرگ در اردوگاه جبالی در شمال غزه آغاز شد. (محسن محمد صالح، ۲۰۱۶: ۳۶) در این زمان شیخ احمد یاسین یکی از اعضای اخوان به نام جمیل حمادی را مکلف کرد تشکیلات جدیدی را در کرانه ایجاد کند. حمادی یکی از خطبای مسجدالاقصی بود. او در واقع حلقه وصل غزه با تشکیلات جدید مقاومتی اخوان در کرانه و اخوان اردن بود. (احمد یاسین، ۱۹۹۲: ۱۲) لازم به ذکر است که اخوان اردن تامین مالی انتفاضه را بر عهده گرفته بود. (احمد یاسین، ۱۹۹۲: ۱۳)

از مطالعه اسناد مربوط به تحولات اخوان در کرانه معلوم می‌شود که رهبران سنتی اخوان در کرانه که در واقع همان رهبران اخوان اردن بودند، کاملاً محافظه کارانه عمل کرده و اساساً به مبارزه اعتقاد نداشتند. آنها وظیفه خود را در این می‌دیدند که صرفاً به تعلیم و تربیت پرداخته و همچنین فعالیت اجتماعی خود را توسعه دهند. (زیاد ابوعمرو، ۱۹۸۹: ۳۶) به همین دلیل شیخ احمد یاسین در صدد بر آمد تا شخصیتی انقلابی از میان اخوان کرانه را برگزیند و مستقیم با وی در تماس باشد.

باید اضافه کرد که نگارنده در خلال مطالعه در همه مراحل تاریخ فلسطین دریافته که از همان ابتدا تاکنون غزه همواره پیشتاز در مبارزه و ریل‌گذار در تحولات بوده است. حتی همه رهبران تاریخی فتح و دیگر سازمان‌های فلسطینی نیز یا از غزه بوده و یا تحت تاثیر اهل غزه عمل می‌کردند. بعدها در مورد حماس نیز این تجربه تکرار شد و همواره کرانه ذیل غزه تعریف می‌شد و یا از آن تبعیت می‌کرد. تا سال‌ها بعد اخوان اردن چیزی به نام حماس را به رسمیت نمی‌شناخته و اظهار می‌داشتند که حماس چیزی جز یک نام نیست. (زیاد ابوغنیمه، ۱۹۸۹/۱/۱۹، شماره ۱۰: ۲۵)

اعلام موجودیت حماس

در تاریخ ۱۹۸۷/۱۲/۱۴م. اخوان نخستین بیانیه خود با نام حماس را منتشر کرد که تفاوت سیاست جدید این جریان فکری و اجتماعی بزرگ را با دوره گذشته روشن می‌ساخت. (محسن صالح، ۲۰۱۶: ۳۳) اینک اخوان

فلسطین، از شکل تاریخی خود به در آمده و با یک چهارچوب کاملاً فلسطینی در صحنه ظاهر شده بود. همچنین اقدام جهادی خود را از حالت‌های نوبه‌ای و غیرمستمر خارج کرده و به یک سیاست دائمی مبدل ساخته بود. در تاریخ ۱۹۸۸/۱/۱۰م. دفتر اداری کل در کرانه در قدس تشکیل شده و مقرر داشت که انتفاضه مستمر باشد. در این جلسه همچنین با تغییر نام اخوان المسلمین در فلسطین به نام حماس موافقت شد. (محسن صالح، ۲۰۱۶: ۳۳)

گردان‌های عزالدین قسام در ماه می سال ۱۹۹۰م. و با انحلال مجاهدون الفلستینیون تشکیل شد. هدف اصلی از تشکیل قسام، تربیت نسل جدیدی از انسان‌های فدائی برای انجام عملیات شهادت طلبانه بود. (محسن صالح، ۲۰۱۶: ۳۷) در مورد تاریخ جدائی حماس از تشکیلات اخوان شام یعنی در حقیقت همان اخوان اردن دو روایت وجود دارد. یکی معتقد است که تاریخ جدائی این دو شاخه از یکدیگر همان ماه اوت سال ۱۹۸۸م. است که منشور حماس منتشر شد. اما روایت دیگر ادعا دارد جدائی نهائی حماس از تشکیلات شام یعنی اردن در سال ۲۰۱۱م. صورت پذیرفته است نگارنده معتقد است هر دو روایت به نوعی درست هستند. یعنی بلافاصله پس از انتشار منشور حماس، روشن بود که مسیر تشکیلات اخوان در داخل فلسطین از دیگر شاخه‌های اخوان جدا شده است. منتها نظر به نو پا بودن تشکیلات حماس و ضرورت بهره‌گیری از تجربیات کادرهای با تجربه و کار آزموده، این مناسبات همچنان ادامه داشت؛ البته از شدت آن کاسته شده بود. به عنوان نمونه آقای ابراهیم غوشه هم در دیدارهای رسمی اخوان اردن شرکت می‌کرد و هم سخنگوی رسمی حماس بود. (علی اصغر محمدی، خاطرات شخصی: نسخه خطی، ۱۳۷۰، ۳۵) در سال ۱۹۹۳م. خیری الآغا از رهبری حماس استعفا داد تا راه برای ایفای نقش بیشتر جوانان مهیا شود. در این هنگام موسی ابو مرزوق به سمت رئیس دفتر سیاسی حماس انتخاب گردید. انفصال رسمی حماس از تشکیلات شامات در اخوان یا همان اخوان اردن به طور رسمی در سال ۲۰۱۱م. صورت گرفت. (محسن صالح، ۲۰۱۶: ۴۶)

حماس از منشور تا سند سیاسی

در مطالعه منشور جنبش حماس که در سال ۱۹۸۸م. منتشر شده ملاحظه می‌شود که بعد دینی در گفتمان این جنبش به مراتب قوی‌تر و پررنگ‌تر از بعد سیاسی آن است. از نظر اخوان این سرزمین طبق تعهد خلیفه دوم و اجماع نظر مسلمینی که این سرزمین را فتح کردند یک سرزمین موقوفه اسلامی است. (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸، ماده ۱) عهدنامه عمر بن خطاب در هنگام تحویل گرفتن کلید قدس از مسیحیان پرده‌دار قدس صادر شد و در ادبیات اسلامی به «عهد العمری» مشهور است.

عمر بن خطاب در این عهد نامه متعهد شده است که هیچگاه یهودیان را به قدس راه ندهد (سایت الجزیره، متن عهدنامه). جریان اسلامی و به ویژه حماس همچنان به این عهدنامه متعهد است. (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸، ماده ۱۱) حماس همچنان از آزادی همه فلسطین سخن می‌گوید یعنی همه سرزمین تاریخی فلسطین (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸، ماده ۶)

ماده ۹ به گونه ای سخن می گوید که گویی حامی همه جنبشهای ضد ظلم و فساد و استبداد و استعمار در سراسر کشورهای اسلامی است. در سند اصلا چنین چیزی نیست

ماده ۱۰ صراحتا از کمک به همه مظلومان و ستمدیدگان در سراسر جهان سخن می گوید در فاصله بین سالهای ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۹م. گفتمان حماس عمل‌گراتر شده و شدت آن کاهش یافت و بیشتر از وحدت و تمسک به ریسمان الهی و گشایش در برابر جهان اسلام سخن می گوید. گذر زمان با تحولات گسترده‌ای در صحنه مبارزات فلسطین همراه بود. حماس که اینک بر روی لباس قدیمی اخوانی خود، لباسی دیگر با ویژگی‌های یک جنبش آزادیبخش فلسطین بر تن کرده بود، شرایط جدیدی را به وجود آورد که با نیازهای جدیدی همراه بود. حماس از چنان رشدی برخوردار شده بود که در حقیقت دیگر نمی‌شد آن را در همان چهار چوب سنتی اخوان تعریف کرد. مناسبات گسترده منطقه‌ای و جهانی و همچنین حجم گسترده حضورش در صحنه مبارزه، آن را به یک بازیگر مستقل از اخوان و شاید گاه بزرگتر از جسم تاریخی آن مبدل کرده بود. بر این اساس رهبری حماس خود را ناگزیر از آن دید که در منشور خود تجدید نظر کند. سنت اخوان بر این است که حتی به هنگام تجدید نظر در مبانی فکری و رفتاری خود همچنان چهارچوب قبلی را حفظ می‌کند. لذا نقطه نظرات جدید حماس، نه با نام منشور جدید بلکه به نام «سند اصول و سیاست-های کلی حماس» در ماه می سال ۲۰۱۷م. انتشار یافت.

مهم‌ترین تفاوت‌های این سند با منشور و گفتمان سابق حماس عبارتند از:

الف. در مقدمه این سند آمده است: فلسطین سرزمین ملت عربی فلسطین است. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۱) در حالی که اخوان در گذشته و به ویژه در منشور حماس، صرفا از اسلامی بودن سرزمین نام می‌برد. البته برای حفظ انسجام با منشور قبلی، بیان می‌دارد که فلسطین سرزمینی است که اسلام جایگاهش را بالا برد و مقامش را رفیع ساخت و عقیده دفاع از آن را بنیان نهاد.

ب. حماس برای نخستین بار حضور گروه‌های دیگر با هر ایدئولوژی را در صحنه فلسطین به رسمیت شناخته و در سند خود به شراکت همه فلسطینیان با هر گرایشی برای آزادسازی آن اشاره می‌کند. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۶) در حالیکه در منشور صرفا نقش جریانهای ملی را پذیرفته بود که همه می‌دانند آنها نیز، اکثرا ریشه اخوانی دارند

ج. در سند سیاسی اعلام می‌دارد که «فلسطین روح امت است» (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۲) اما ذکر نمی‌کند که مقصود از امت، امت اسلامی است یا امت عربی. در حالیکه در گذشته فقط از امت اسلامی سخن به میان می‌آمد و اخوان همواره پرچم مبارزه با ناسیونالیسم از هر نوعش را بر می‌افراشت.

د. در سند سیاسی جدید، حماس خود را اینگونه معرفی می‌کند: «حماس یک جنبش آزادیبخش و مقاومت ملی اسلامی فلسطینی است که هدفش آزادسازی فلسطین و مقابله با پروژه صهیونیستی است. مرجعیت این جنبش، همان اهداف والای اسلامی است.» (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۳) در حالی که در منشور

اولیه حماس حماس خود را یک شاخه از شاخه های اخوان المسلمین معرفی می کند (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸، ماده ۲) و همچنین تاکید می کند که هدف غائی الله، پیامبر پیشوا و الگو و قرآن اساسنامه حماس است و جهاد و مرگ در راه خدا آرزوی نهائی اعضای حماس است. (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸، ماده ۸)

ه. در تعریف شهروندان فلسطینی همان تعریف قدیم را تکرار می کند یعنی همه اعرابی که تا قبل از ۱۹۴۷م. در آنجا ساکن بودند و همه کسانی که پس از این تاریخ از پدری فلسطینی در خارج و یا داخل به دنیا آمده اند، فلسطینی هستند. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۲)

و. حماس در این سند از پذیرش و احترام به تنوع سیاسی و دمکراسی در میان فلسطینیان و شراکت ملی میان آنها در مسیر آزاد سازی سخن به میان می آورد که با گفتمان سابق آن متفاوت است. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۶)

ز. تطور در اندیشه سیاسی، شامل نگرش حماس به نقش زن گردیده و در سند آمده است: زن فلسطینی همچون گذشته در شکل گیری تاریخ فلسطین و آینده آن و همچنین شکل گیری و موفقیت طرح آزادی فلسطین و مقاومت و بنای نظام سیاسی اش نقش اساسی دارد. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۶) البته در منشور هم به نقش و جایگاه زن فلسطینی اشاره شده بود، (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸: ۵) اما در گذشته در ادبیات اخوان اشاره ای به نقش اجتماعی زن نمی شد.

ح. حماس در این سند بر بعد انسانی و بین المللی مسئله فلسطین تاکید می کند که تفاوتش با گفتمان گذشته اخوان و خود حماس روشن است. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۳)

ط. حماس میان مبارزه با اسرائیل و دشمنی با ملت یهود تفاوت قائل شده و در سند خود اعلام می دارد که نبرد با اسرائیل نبرد با ملت یهود نیست. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۴)

ی. قدس پایتخت ابدی فلسطین، جایگاه دینی تاریخی، تمدنی، عربی، اسلامی و انسانی دارد. همه مقدسات اسلامی و مسیحی در آن مقدس اند. حماس برای نخستین بار اماکن مقدس مسیحی در فلسطین را مقدس به شمار می آورد. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۳)

ک. در حالیکه در منشور سخن از نبرد جدی علیه یهود است (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸: مقدمه) اما در سند سیاسی به صراحت اعلام می دارد جنگ با صهیونیستها به مفهوم نبرد دینی نبوده و هیچ نبرد دینی با یهودیان وجود ندارد. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۴)

ل. منشور صراحتاً هدف از مبارزه را آزادی فلسطین و برقراری حکومت اسلامی در فلسطین بیان می دارد حکومت اسلامی (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸: ماده ۹) اما در سند این امر به طور کامل فراموش شده و صرفاً از آزادی فلسطین و برقراری دولت فلسطین سخن رفته است. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۵)

با صدور سند سیاسی، جنبش حماس به طور رسمی ارتباط خود با اخوان را لغو کرد. در حالیکه در منشور رسماً اعلام کرده بود یکی از شاخه‌های اخوان المسلمین است. (منشور جنبش حماس، ۱۹۸۸: ماده ۲ ص ۲) در هر حال همه می‌دانند این جنبش شاخه‌ای از اخوان است. حماسی که دیگر نه یک جنبش اسلامی بلکه جنبش آزادیبخش فلسطین است، در تعریف مساحت فلسطین از موضع قبلی خود یعنی کل سرزمین تاریخی فلسطین عدول نکرده و همه سرزمین تاریخی به شمول ۱۹۴۸ و ۱۹۶۷ م. را فلسطین می‌نامد. (سند سیاسی جنبش حماس، ۲۰۱۷/۵/۱: ۲)

نتیجه‌گیری

در بررسی تطور اندیشه سیاسی اخوان المسلمین، مشاهده شد که موضوع فلسطین همواره به عنوان مهم‌ترین مسأله برای عموم طرفداران اخوان و شاخه‌های مختلف آن مطرح بوده است. شاخه‌های مختلف اخوان در سیر تحولات فکری خود و در شاخه‌های مختلف، دیدگاه‌های مختلفی را در مفاهیم سیاسی مطرح می‌کنند؛ مانند دموکراسی، اجرای احکام اسلامی، رابطه با حاکمیت، رابطه با دیگر جریان‌های سیاسی و... اما همه اخوان در موضوع فلسطین نگاهی ثابتی دارند؛ که خیلی به هم نزدیک است. در واقع تنها مقوله سیاسی مشترک میان شاخه‌های مختلف اخوان مسئله فلسطین است. آنها در هر شرایطی خود را موظف به حمایت از اخوان فلسطین می‌دانند. به این معنا که اگر اخوان در فلسطین هر سیاست فرهنگی و اجتماعی و مقاومتی را پیش گیرد همه از آن حمایت می‌کنند. اگر اخوان در فلسطین به مقاومت روی آورد هر یک از شاخه‌ها به میزان توان خود از آن حمایت می‌کنند. کمترین میزان حمایت، جمع‌آوری اعانه و پشتیبانی سیاسی است.

مراحل مختلف تقابل اخوان و اسرائیل

تقابل اخوان با اسرائیل از مراحل مختلفی عبور کرده است:

ابتدا دوره‌ای است که از پیدایش اخوان از سال ۱۹۲۸ م. تا سال ۱۹۴۷ م. ادامه می‌یابد. در این دوره انگلستان به طور مستقیم بر سرزمین تاریخی فلسطین حکومت می‌کند و در عین حال کوچ اجباری یهود به این سامان جریان دارد. حسن‌البناء و اخوان در این زمان در تلاشند تا با حمایت سیاسی و اقتصادی از فلسطینیان هم در جهت پایان اشغال فلسطین توسط انگلیس و هم در مسیر ایجاد مانع در برابر کوچ یهود به این دیار عمل کنند. در این دوره سخن از آزادی فلسطین به معنای پایان اشغالگری انگلیس است. البته کم‌کم پای اخوان به سرزمین فلسطین باز می‌شود و شعبه‌های اخوان در شهرهای مختلف فلسطینی تاسیس می‌شوند. در مرحله بعد یعنی سال‌های ۱۹۴۷-۱۹۴۸ م. جنگ میان طرفین یعنی یهودیان و فلسطینیان به اوج خود رسیده است. اخوان در این جنگ‌ها حضور دارند. هر چند که از یک تشکیلات نوظهور انتظار نمی‌رود نقش تعیین‌کننده‌ای در نبرد ایفا کند.

از سال ۱۹۴۸ تا سال ۱۹۵۴م. دورانی است که اخوان به مبارزه با اسرائیل به عنوان یک دولت همت می‌گمارد. آزادی فلسطین در این دوره به معنای پایان دادن به اشغال سرزمین‌های اشغال شده در سال ۱۹۴۸م. است. در این دوره که اخوان بنیانگذار خود را از دست می‌دهد، همچنان در برابر انگلیس قرار دارد و هم‌پیمان با نیروهای ملی عربی به مبارزه مشغول است. در این دوره که کودتا علیه ملک فاروق در مصر انجام شد، اخوان و افسران آزاد در یک جبهه قرار دارند. در این مرحله اخوان به اتخاذ سیاست آشتی ناپذیر در برابر اسرائیل شهره است.

از سال ۱۹۵۴م. رابطه اخوان با ناصر به تیرگی می‌گراید و سرکوب اخوان در مصر و غزه با شدت پیگیری می‌شود. تشکیلات اخوان دچار آسیب شدید شده و نفوذ مردمی آنان رو کاهش می‌نهد. در این دوره بهترین و برجسته‌ترین فرماندهان میدانی اخوان در غزه با دوری از آن به سمت تشکیل جنبشی ملی برای آزادی فلسطین پیش می‌روند و همکاری با ناصر را بر مقابله با او ترجیح می‌دهند. حاصل این اقدام تاسیس سازمان الفتح است. اما در اردن ملک حسین برای مقابله با موج ناصریسم، به اخوان آزادی عمل می‌دهد. در نتیجه تحركات اخوان در کرانه باختری رود اردن همچنان ادامه می‌یابد. هر چند که فضای عمومی تحت تأثیر ناصریسم نسبت به اخوان گشاده رو نیست. این دوره تا جنگ ۱۹۶۷م. همچنان ادامه دارد.

پس از شکست اعراب در جنگ ۱۹۶۷م. دوره جدیدی در منطقه آغاز می‌شود که می‌توان آن را دوران افول ناصریسم نامید. در این دوره آرام آرام ستاره اخوان دگرباره طلوع می‌کند و سادات با آزاد کردن آنها از زندان، به ایشان اجازه فعالیت می‌دهد. گسترش موج چپ مارکسیستی موجب نگرانی دولت‌های منطقه شده است. لذا امیدوارند که اخوان بتواند با جذب جوانان در برابر این موج ایستادگی کند. در این مرحله که تا پیروزی انقلاب اسلامی ادامه دارد، اخوان در صحنه فلسطین با دوری از نبرد مسلحانه به کادر سازی و فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد.

پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹م. موجی از امید در میان همه جنبش‌های اسلامی آفرید و جایگاه مردمی ایشان را بالا برد. در اوایل این دوره اخوان همچنان به فعالیت فرهنگی اجتماعی در صحنه فلسطین مشغول است. اما شور و شوق جوانان اخوان برای ورود به نبرد مسلحانه چنان است که به انشعاب در درون تشکیلات و تولد جنبش جهاد اسلامی می‌انجامد. گفتمان سیاسی اخوان در مسئله فلسطین در برابر دو چالش جدی قرار گرفته بود. یکی اینکه آیا مسئله فلسطین اولویت نخست جهان اسلام است یا یکی از اولویت‌های آن است؟ دیگر اینکه چرا نباید وارد نبرد مسلحانه شد؟ اخوان در فلسطین یعنی کرانه باختری و غزه، رفته رفته به این نتیجه رسیدند که راهی جز ورود به نبرد مسلحانه ندارند. زیرا این خواست عموم مردم فلسطین است. همچنین عموم شاخه‌های اخوان به همراه تشکیلات مادر پذیرفتند که فلسطین نه اینکه یکی از اولویت‌های جهان اسلام باشد، بلکه اولویت نخست جهان اسلام است که دیگر مسائل حول محور آن تعیین تکلیف می‌شوند. بدین ترتیب در سال ۱۹۸۷م. حماس اعلام موجودیت می‌کند.

از سال ۱۹۸۷م. حماس به عنوان یک تشکیلات مقاومتی، خود را یک جنبش آزادیبخش معرفی می‌کند. ورود حماس به صحنه مقاومت موجب تقویت فلسطینیان مقاوم گردیده و در نهایت به خروج بی‌قید و شرط اسرائیل از غزه در سال ۲۰۰۵م. انجامید. در فرآیند اجرای توافقنامه اسلو، حماس در انتخابات ۲۰۰۶م مشارکت می‌کند و به پیروزی چشمگیر نایل می‌شود. از زمان ورود حماس به دولت در سال ۲۰۰۷م. که نتیجه انتخابات سال ۲۰۰۶م. بود، حماس در گفتمان خود تجدیدنظر کرده و بیشتر به یک جنبش آزادیبخش نزدیک می‌شود. در این دوره مناسبات گسترده‌ای با کشورهای مختلف جهان برقرار می‌کند. در عین حال با بهره‌گیری از امکانات حکومتی خود در غزه کیفیت مقاومت را ارتقاء بخشیده تا به عملیات اکتبر ۲۰۲۳م. می‌رسد.

منابع

- آمون کوهین (۱۹۸۸)، الاحزاب السیاسیه فی الضفه الغربیه فی ظل النظام الاردنی ۱۹۴۹-۱۹۶۷، ترجمه به زبان عربی خالد حسن، مطبعه القادسیه، قدس.
- احمد یاسین (۱۹۹۲)، البیارق، شماره ۱۲.
- ابراهیم غوشه (۲۰۰۸)، المئذنه الحمراء، سیره ذاتیه، مرکز الزيتونه للدراسات و الاستشارات، بیروت.
- اکرم زعیتر (۱۹۸۰)، الحركه الوطنیه الفلستینیه ۱۹۳۹-۱۹۳۵، شماره ۵۵، مؤسسه الدراسات الفلستینیه، بیروت.
- ایاد البرغوثی (۱۹۹۰)؛ الأسلمه و السیاسه فی الاراضی الفلستینیه المحتله، القدس؛ مرکز الزهراء للدراسات و الابحاث.
- حسن البنا (۱۹۹۰)، مذکرات الدعوه والداعیه، الزهراء للعالم العربی، القايره.
- حسن البنا (۲۰۱۷)، مجموعه الرسائل، نسخه آرشیوی در وی باک.
- بیومی زکریا سلیمان (۱۹۷۹)، الإخوان المسلمون والجماعات الإسلامیه فی الحیاة السیاسیه المصریه ۱۹۲۸-۱۹۴۸، مکتبه وهب للنشر و التوزیع، القايره.
- خالد زاوای (۲۰۱۲)، مرجعیه الخطاب السیاسی، الموسسه الفلستینیه لدراسات الیمقراطیه، رام الله.
- الروایة الإسرائيلية الرسمية (۱۹۸۴) ترجمه أحمد خلیفه، مؤسسه الدراسات الفلستینیه، قبرص.
- زیاد ابو عمرو (۱۹۸۹)، الحركه الاسلامیه فی الضفه الغربیه و قطاع غزه، دارالاسوار، عکا.
- زیاد أبوغنیمة (۱۹۸۹)، فلسطین الإسلامیه-هی فلسطین المحررة، لواء الإسلام، شماره ۱۰: ۲۵.
- شاؤول مشعال و ابراهام سیلع (۲۰۰۹)، عصر حماس، دراسات اسرائیلیه معاصره، ۲۰۰.
- صادق عبد الله عید (۲۰۱۳)، تطور العلاقات الدولیه لحركه المقاومة الإسلامیه-حماس، رساله ماجستير، جامعه الأقصى: کلیه الدراسات العلیا، قسم الدبلوماسية والعلاقات الدولیه.
- صلاح شادی (۱۹۸۰)، صفحات من التاريخ: حصاد العمر، دارالشعاع، الكويت.

عارف العارف (۲۰۱۳)، نكبة بيت المقدس و الفردوس المفقود، ۱۹۴۷-۱۹۵۵، ۳ مجلدات، مؤسسة الدراسات الفلسطينية، بيروت.

عباس السيسى (۱۹۷۹)، في قافلة الاخوان المسلمين، الاخوان المسلمون والجماعات الإسلامية في الحياة السياسية المصرية ۱۹۴۸-۱۹۲۸، مكتبة وهبه، القاهرة.

عبدالحليم محمود، مصطفى مشهور و... (۱۹۹۴)، الاخوان المسلمون: احداث صنعت التاريخ، دارالدعوة، اسكندرية.

عبدالرحمن خليفة (۱۹۸۲)، مصاحبه، مطبعة القوات المسلحة الاردنية.

عبدالفتاح محمد العويس (۱۹۹۲)، مصر و القضية الفلسطينية، دارالحسن، الخليل.

عثمان عبدالمعز رسلان، التربية السياسية عند الاخوان المسلمين، دارالتوزيع الاسلامي، القاهرة.

كامل الشريف (۱۹۸۴)، الاخوان المسلمون في حرب فلسطين، مكتبة المنار، اردن.

فتحى شقافى (۱۰۷۹)، الخمينى الحل و البديل، دارالمختار الاسلامي، القاهرة. ۹۷۹؛ ترجمه هادى صبا، پاورقى اطلاعات در سال ۱۳۷۳.

مجدى نجم عيسى (۲۰۰۷)، المشاركة السياسية لحركة حماس فى النظام السياسى الفلسطينى ما بين التمسك الأيديولوجى والبراغماتية السياسية، رسالة ماجستير، جامعة بيرزيت: كلية الدراسات العليا، برنامج الدراسات العربية المعاصرة.

مجلة النذير، الموسوعة التاريخية الرسمية لجماعة الاخوان المسلمون.

<https://www.ikhwan.wiki>

محسن محمد صالح (۱۹۸۹)، التيار الاسلامى فى فلسطين وأثره فى حركة الجهاد، مكتبة الفالح، الكويت.

_____ (۲۰۱۶)، حركة المقاومة الإسلامية حماس، مركز الزيتونه للدراسات و الاستشارات، بيروت.

_____ (۲۰۰۹)، تقرير استراتيجى، لسنة ۲۰۰۸ مركز الزيتونه للدراسات و الاستشارات، بيروت.

_____ (۲۰۲۳)، المقاومة الإسلامية على ارض فلسطين ۱۹۴۹-۲۰۲۲، مركز الزيتونه للدراسات و

الاستشارات-بيروت.

محمود و خالد سليمان فايز (۲۰۰۴)، اثر حركة المقاومة الإسلامية حماس على التنمية السياسية فى فلسطين

(الضفة الغربية و قطاع غزة) ۱۹۸۷-۲۰۰۴، ۲۰۰۴، جامعه النجاح الوطنيه، غزة.

واى بك ميشن، آرشيوا اسناد اخوان المسلمين:

<https://web.archive.org>.

عهدنامه خليفه دوم، عمر بن خطاب در مورد فلسطين:

[https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2011/3/30/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%87%D8%AF%D8%A9-](https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2011/3/30/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%87%D8%AF%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D8%B1%D9%8A%D8%A9)

[D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D8%B1%D9%8A%D8%A9](https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2011/3/30/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%85%D8%B1%D9%8A%D8%A9)

خاطرات علامه شیخ محمد حسین کاشف الغطاء، از شرکت در کنفرانس اسلامی فلسطین، منتشره در سایت پژوهشها و مطالعات سیاسی:

<https://psri.ir/print.php?id=sevkciye>

سایت مفتاح:

<http://www.miftah.org/arabic/Display.cfm?DocId=653&CategoryId=7>

-ندی حفطی، ۲۰۱۳، حماس تنتمی للإخوان تنظیمیاً وفکریاً واقتصادیاً، ۳۱ دسامبر:

<http://www.albawabhnews.com/300662>.

حاتم یوسف أبوزایده، ۲۰۰۹، جهاد الإخوان المسلمین فی فلسطین حتی عام ۱۹۷۰:

<http://www.ikhwanwiki.com/index.php?title>

احمد یوسف، ۲۰۱۶، حماس والإخوان المسلمون: جدلیه التاریخ والسیاسة، اثر وئن ۲۰۱۶:

<https://www.maanneews.net/Content.aspx?id=850532>

محسن محمد صالح، ۲۰۲۰/۳/۱۵، الإخوان المسلمون و نشأة الفتح:

<https://www.alzaytouna.net>

-محسن محمد صالح، ۲۰۱۶، ۲۸/۱۲/۲۰۱۶، الجزیره.

<https://www.aljazeera.net>

-منشور جنبش حماس:

<https://www.aljazeera.net>

احمدی حاجی آبادی، سید احمد (۱۳۹۶). حماس در فشار تغییر: بیانیه، استراتژی یا تاکتیک. فصلنامه

مطالعات راهبردی جهان اسلام، (۲) ۱۸، صص ۱۰۱-۱۲۵.

احمدیان، حسن (۱۳۹۰). اخوان المسلمین مصر و حماس به سوی حداقل گرای؟. علوم سیاسی، نشریه

مطالعات فلسطین، شماره ۱۵، صص ۷-۳۰.

حیدری، مجید (۱۴۰۲). گزارش کتاب «تجربه حکومتی حماس: ارزیابی و چشم انداز». نشریه سراج منیر،

(۵۱) ۱۳، صص ۱۳۳-۱۳۹.

علینقی پور، علی (۱۳۹۵). بررسی نقش جنبش حماس در تحولات سیاسی فلسطین اشغالی. نشریه

تاریخچه خوارزمی، شماره ۱۱، صص ۱۰۸-۱۳۱.

موسوی، سید صالح، عیوضی، محمد رحیم و اشرفی، سید محمد (۱۴۰۰). بررسی مقایسه ای گروه های

مقاومت حشد الشعبی عراق و حماس فلسطین. فصلنامه مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، (۹) ۳،

صص

۱۶۵-۱۴۰.

والبرگ، اریک و واتزال، لودویگ (۲۰۱۸). معرفی کتاب «مقاومت اسلامی در مقابل نظام سلطه». ترجمه

مریم نجیمی. نشریه سیاحت غرب، شماره ۱۵۸، صص ۱۱۸-۱۲۳.